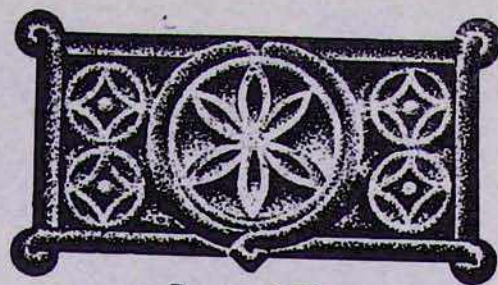




ԷԶՄԻԱՇԻՆ

1976

Է



ԼԳ

ՏԱՐԻ



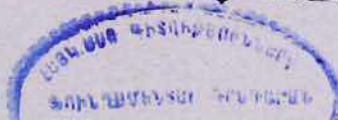
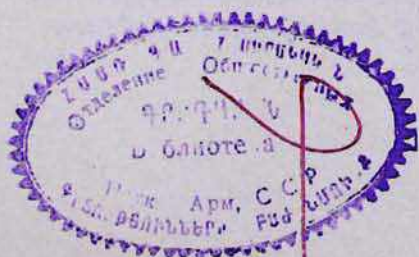
ԷԶՄԻԱԾԻՆ



ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱԹՈՌՈՒՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Յուլիս

1976



ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՑ

**ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ**



ՎԵՀԱՓԱՌԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ՓԱՌԻՋՈՒՄ ԵՎ ԺՆԵՎՈՒՄ

Վեհափառ Հայրապետը սույն թվականի հունիսի 26-ից մինչև հուլիսի 12-ը, Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակ և Ֆրանսիայի հայոց առաջնորդ տ. Սերովբե արքեպ. Մանուկյանի հրավերով, եղավ Փարիզում և Ժնևում՝ ոչ պաշտոնական այցով: Վեհափառ Հայրապետին ողնկցում էր վրահայոց թեմի առաջնորդ տ. Գևորգ եպս. Սերապարյանը:

Վեհափառ Հայրապետը հուլիսի 1—6 օրերին այցելում է Ժնև՝ ողնկցությամբ հայրապետական պատվիրակի փոխանորդ տ. Գյուտ եպս. Նազաշյանի:

Ժնևում Հայոց Հայրապետին ողնկցում է նաև Ծվեյցարիայի հայոց հոգևոր հովիվ տ. Դավիթ Ծ. վրդ. Սահակյանը:

Ժնևում Հայոց Հայրապետը տեսակցություններ է ունենում Union de Banques Suisses-ի ընդհանուր տնօրենի և այդ դրամատան մեջ ի պահ դրված ս. Էջմիածնի անձեռնմխելի հիմնադրամի կապակցությամբ՝ Մայր Աթոռի բարերար տիար Սարգիս Բյուրքճյանի հետ:

Ժնևում գտնված օրերին Հայոց Հայրապետը հետաքրքրվում է նաև շվեյցարահայ համայնքի եկեղեցական գործերով: Այդ նպատակով Նորին Ս. Օծությունը մասնավոր տեսակցություն է ունենում Ժնևի հայոց եկեղեցական վարչության փոխ-ատենապետ տիար Էոժեն Փափազյանի և ս. Գրիգոր Լուսավորիչ հիմնարկության ներկայացուցիչ տիար Ծարլ Փիլիպպոսյանի հետ:

Վեհափառ Հայրապետը ժնկում հանդիպում է ունենում մաս հյուրաբար այստեղ գտնվող Մայր Աթոռի բարերար տիար Մարտիրոս Տարագճյանի և հասարակական գործիչ տիար Հայկաշեն Ուզունյանի, ինչպես մաս Մայր Աթոռի հանգուցյալ բարերար Կարապետ Ղազարյանի այրի տիկին Ազգանույշ Ղազարյանի հետ:

Հուլիսի 5-ին Վեհափառ Հայրապետն այցելում է ժնկի հայոց ս. Հակոբ եկեղեցի և նույն օրն էլ վերադառնում Փարիզ:

Փարիզում Իր կեցության օրերին, հուլիսի 6—11-ը, Վեհափառ Հայրապետը հանդիպումներ է ունենում Մայր Աթոռի բարերարներ տիար Նուրհան Ֆրեմկյանի, տիար Գևորգ Պազըրճյանի, Փարիզի հայոց եկեղեցական վարչության ատենապետ տիար Սեդրակ Քարյանի, վարչության անդամ տիար Ալեքսանդր Օհանյանի, տիար Համազասպ Մոմճյանի, տիկին Եսթեր Իշկալացյանի, տիար Ադաի Դարբինյանի, «Յառաջ» թերթի խմբագիր տիկին Արփիկ Միաքյանի, «Աշխարհ» թերթի խմբագիր տիար Ալեքսան Ավետիսյանի և այլ ազգայինների հետ:

Հուլիսի 11-ին Վեհափառ Հայրապետին է այցելում Անգլիայի հայոց հայրապետական պատվիրակ տ. Ներսես եպս. Պոզապպանը:

Փարիզում գտնված օրերին Նորին Ս. Օծությունը մասնավոր տեսակցություն է ունենում Լիբանանահայ կարոտյալ ընտանիքների օգնության հանձնաժողովի նախագահ տիար Հովհաննես Գասարճյանի հետ:

Հուլիսի 4-ին, կիրակի օրը, երբ Վեհափառ Հայրապետը գտնվում էր ժնկում, տ. Սերովբե արքեպիսկոպոսը, տ. Գևորգ եպիսկոպոսի ընկերակցությամբ, մեկնում է Լիոն՝ մասնակցելու տեղի հայոց ս. Հակոբ եկեղեցում Լիոնի կարդինալ Ռենարի պատվին կազմակերպված հանդիսությանը:

Այս առթիվ Լիոնի հայոց եկեղեցում պատարագում է տ. Գևորգ եպս. Սերապյարյանը:

Հուլիսի 10-ին Վեհափառ Հայրապետն այցելում է Փարիզում Սովետական Միության արտակարգ և լիազոր-դեսպան Ստեֆան Չերվենկոյին և ջերմագին զրույց ունենում նրա հետ:

Հայոց Հայրապետին այս առթիվ ողեկցում էին տ. Սերովբե, տ. Գյուտ սրբազանները և տ. Գրիգորիս վարդապետ Բունիաթյանը:

Հուլիսի 11-ին, կիրակի օրը, Փարիզի հայոց ս. Հովհաննես Մկրտիչ առաջնորդանիստ եկեղեցում պատարագում է տ. Գևորգ եպս. Սերապյարյանը:

Ժամը 11-ին Վեհափառ Հայրապետը եկեղեցական թափորով և «Հրաշափառ»-ով առաջնորդվում է եկեղեցի, որը լցված էր հավատացյալ հոծ բազմությամբ:

«Հայր մեր»-ից առաջ հայրապետական պատվիրակ տ. Սերովբե արքեպ. Մանուկյանը, հանուն Ֆրանսիայի հայոց թեմական կազմակերպության, հոգևորականության և բովանդակ հայ ժողովրդի, ջերմորեն ողջունում է Հայոց Հայրապետի շնորհաբեր ներկայությունը և խնդրում Նրան տալ Իր օրհնությունն ու պատգամը:

Վեհափառ Հայրապետը խոսք է առնում և ասում.

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՔԱՐՈՋԸ ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՅՈՑ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ
(1976 թ. հուլիսի 11)

Հանուն Հոր և Որդվո և Հոգվույն Սրբո. ամեն:

Սիրելի հավատացյալ ժողովուրդ, մեծ հաճությամբ և սիրով, բոլորիդ կրեքենք ողջուն և օրհնություն Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնեն:

Այս պահուն հուզումով բարձրացանք այս ս. Բեմը ձեզի ուղղելու համար քանի մը խոսք: Այս ս. տաճարը Մեր հայրապետական կյանքի պատմության մեջ մասնավոր տեղ մը կգրավե: Այս եկեղեցին առաջինը եղավ Մեր այցելած եկեղեցիներեն, երբ իբրև կաթողիկոս, ճիշտ քսան տարիներ առաջ, ճամփա ելանք դեպի արտասահման: Այդ օրեն անցան ուղիղ քսան տարիներ: Կնիշենք շատ հստակ պատկերը, որ այսօր ալ Մեր աչքերուն առջև կպարզվի: Ծատ հավանական է, որ ձեզմե շատեր ներկա էին քսան տարիներ առաջ այստեղ: Անշուշտ շատերն ալ չկան, բնական օրենքով անոնք անցած են կյանքի մյուս ափը: Օրհնյալ ըլլա անոնց բոլորի հիշատակը:

Սիրելի Սրբազան եղբայր, շնորհակալություն Ձեր ջերմ խոսքերուն համար:

Այս առթիվ ևս Մեր գոհունակությունը կհայտնենք այն սիրալիր և եղբայրական հարաբերություններու և պտղառատ գործակցության համար, որ քսան տարիներէ ի վեր գոյություն ունին և կզարգանան Մայր Աթոռիս և Ձերդ Սրբազնության միջև, իբրև հավատարիմ և բարեջան հայրապետական պատվիրակը Արևմտյան Եվրոպայի:

Այս օրերս կգտնվինք Փարիզ կարճ և ոչ պաշտոնական այցելությամբ մը: Եղանք մահ Ժնև քանի մը օրով, Մայր Աթոռիս նյութական, ֆինանսական հարցերու ամրապնդման առնչությամբ: Մայր Աթոռս առանձնապես գաղտնիք մը չունէ մեր ժողովուրդեն: Աստուծո ողորմությամբ և մեր ժողովուրդի առատաձեռնությամբ, ահավասիկ քսան տարիներ հետո կրնանք մխիթարությամբ հայտարարել, թե Ժնևի մեջ հատուկ դրամատան մը մեջ, ս. Էջմիածնի անուով կարևոր գումար մը հավաքված է, իբրև անձեռնմխելի հիմնադրամ, որուն եկամուտներեն կօգուվի Մայր Աթոռս վերջին տաար և ավելի տարիներու ընթացքին: Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը և Հայաստանի եկեղեցիները այսօր նյութապես ինքնաբավ վիճակի մեջ են: Նույնն է կացությունը մահ Ռուսաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հայ եկեղեցիներուն: Մայր Աթոռը նյութապես բարվոք վիճակի մեջ կգտնվի, շնորհիվ մեր հայրենաբնակ ժողովրդի բարեպաշտության և նվիրատվումներու: Ժիշտ է, Հայաստանի մեջ հարուստներ չունինք, բայց բազմահազար մեր հավատացյալներու լուծանքով, կոչյանան բավականաչափ գումարներ, որով Մայր Աթոռը և մեր բոլոր եկեղեցիները դարձած են ինքնաբավ: Ունինք մահ արտապյուտնենական, բացառիկ շինարարական աշխատանքներ՝ պատմական տաճարներու վերանորոգումներ կամ վերակառուցումներ, մոր շենքերու կառուցումներ և այլն, ուրեմն բացառիկ շինարարական աշխատանքներ, որոնք կկատարվին արտասահմանեն ստացված նվիրատվություններով և մասամբ ալ այն գումարով, որ դրամատան մեր ունեցած անձեռնմխելի ֆոնդեն կօչյանա: Այսպիսով, Մայր Աթոռս ավելի քան բավարարված վիճակի մեջ կգտնվի: Ի տես այս կացության, Մենք մախ փառք կուտանք Աստուծո ու Մեր երախտագիտությունը կհայտնենք բոլոր անոնց, որոնք իրենց բարի ձեռքը, օգնող ձեռքը կերկարեն մեզի, ի պայծառություն մեր հայրենի բոլոր եկեղեցիներուն: Այս տեսակետեն ոչ միայն Ամերիկան, այլ մահ ձեր երկիրը, Ֆրանսան, առաջին շարքի վրա կգտնվի մեր բարերարներու տեսակետեն և ձեր սրբազան առաջնորդն ալ, մեր սիրելի եղբայրը՝ Սերովբե

արքեպիսկոպոսը, ամենայն հոգատարությամբ կնպաստե մեծ չափով Մայր Աթոռի շինարարական աշխատանքներում:

Ահա այսպես, սիրելի ժողովուրդ, մեր հայրենիքի բարենպաստ պայմաններում մեջ և շնորհիվ նաև մեր պետական իշխանությանց հույժ բարյացակամ վերաբերումին, Մենք մեր աշխատանքները քսան տարիներու ընթացքին շարունակեցինք և պիտի շարունակենք, որպեսզի հետզհետե ավելի զորանա հայոց հավատքի բազմադարյան կեդրոնն ու Էջմիածինը, ուրկե համայն մեր ժողովուրդին կբաշխվին օրհնությունները և շնորհները երկնային:

Հայ ժողովուրդի հոգիի և հավատքի արմատները կգտնվին Արարատի նայվածքի ներքո, ու Էջմիածնի նվիրական քարերում տակ: Այս հոգևոր ճշմարտությունը կխորհիմ, թե մեծագույն գրավականն է մեր ժողովուրդի հոգևոր միասնության, անասանության և հավետ կենդանության: Մեր ջերմագին իղձն ու մաղթանքն է, որ մեր ազգի զավակները միշտ մնան մեր Մայր եկեղեցվո հովանիին ներքև, որովհետև ժողովուրդի ամենաապահով ու փրկարար նավահանգիստը մեր, հատկապես արտասահմանի պայմաններում մեջ, Հայաստանյայց առաքելական ու եկեղեցին է, իր գլուխ ունենալով Մայր Աթոռն ու Էջմիածինը: Ավելի քան երբևէ, ճշմարիտ է հայրենասեր պատմաբան՝ Առաքել Դավրիժեցիի խոսքը, թե՛ «ի վերայ Աջոյն և սրբոյ Էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կապեալ կայ»:

Սիրելի ժողովուրդ, կկամենանք ավելցնել նաև, որ Մայր Աթոռն ու Էջմիածինը և Մենք անձնապես, միշտ կմնանք աղոթող և Մեր ուժերու չափով գործող՝ աշխարհի խաղաղության, ժողովուրդներու բարեկամության և պետություններու միջև արդար հարաբերություններու ամրապնդման համար: Մեզի համար վիշտ է, որ մեր օրերում կտեսնենք տակավին արյունահեղություններ, պատերազմներ և բազում տեսակի ողբերգություններ: Այս պահում չենք կրնար չհիշել Լիբանանի ողբերգական վիճակը, ուր Մենք ավելի քան 200.000 ժողովուրդ ունինք և որոնք տազնապալ և կարոտյալ ծանր վիճակի մեջ կգտնվին: Մեր աղոթքն է, որ խաղաղությունը շուտով վերահաստատվի այդ սքանչելի երկրին մեջ, և մեր ժողովուրդի զավակները՝ իրենց եկեղեցիներով, իրենց կրթական հաստատություններով, իրենց ազգային կազմակերպություններով, իրենց մամուլով ու մշակութային միություններով շարունակեն հայկական այն կյանքը, որ առաջին համաշխարհային պատերազմեն սկսյալ մինչև մեր օրերը այնքան սքանչելի կերպով զարգացավ:

Այս առիթով մեծ գոհունակությամբ և գնահատանքով պետք է հիշենք ֆրանսահայ գաղութը, որ ապացույցը տվավ իր համազգային մտահոգությանց, մեկ միլիոն ֆրանսական ֆրանք կարճ ժամանակվա մեջ հանգանակելով, իբրև հետևանք Մեր կոչին և իբրև հետևանք այն աշխույժ և եռանդուն աշխատանքին, որ ծավալվեցավ այստեղ, ի գլուխ ունենալով հայրապետական պատվիրակը և իր ժրաջան գործակիցները:

Մենք միշտ պիտի մնանք աղոթող, որ միջազգային կյանքի արդի իրադրությունը փոխվի վերջապես, և իրապես արդար ու խաղաղ հարաբերություններ ստեղծվին ազգություններու և պետություններու միջև:

Քանի մը օրեր առաջ, երբ Ժնև կգտնվեինք, առավոտ մը, երբ Լեմանի ափին կբալլեինք, շենքի մը պարիսպին զետեղված մարմարե մեծ տախտակի վրա կարդացինք հետևյալ քանդակված խոսքերը.

„La liberté du faible et la gloire du fort“ Lamartine.

(«Տկարի ազատությունը, ուժեղի փառքն է»):

Հուզումի ուժգին ցնցում մը ապրեցանք, ըմբռնեցով պահ մը վեհությունը, գաղափարական գեղեցկությունը, մարդասիրական այս մտածումին: Ինչքա՛ն այժմեական է այսօր ալ Լամարտինի այդ խոսքը: Բայց և տխրությամբ պետք է ավելցնենք, թե մեր օրերու մարդկությունը ինչքա՛ն հեռու է այդ մեծ գաղափարի կենսագործումեն: Մանավանդ մենք իբրև փոքր ժողովուրդ, տակավին ինչքան ծարավի ենք արդարության: Այնուամենայնիվ հավատքով գորացած և միշտ ապագայի հույսերով լուսավորված, լավատես հոգիով մենք պետք է դեպի հառաջ ընթանանք, մեր բոլոր ուժերը լարած, մեր պարտքը կատարելով մեր եկեղեցվո և մեր ժողովուրդի հանդեպ, այն հաստատ համոզումով, որ ի վերջո համայն մարդկությունը պիտի հասնի իսկական խաղաղության, արդարության և ազատության նավահանգիստը, հերջանկություն բոլոր ազգերու և մանավանդ հերջանկություն և ի մխիթարություն անցյալի մեջ տանջված և այժմ վերածնած մեր ժողովուրդին:

Ձեզ, սիրելի հավատացյալներ, կրկին անգամ սիրո ողջույն և օրհնություն Մայր Աթոռեն և ազատ հայրենիքեն:

«Ընորհք և խաղաղութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եղիցին ընդ ձեզ. ամէն»:

Հուլիսի 12-ին Վեհափառ Հայրապետը հրաժեշտ է առնում Փարիզից և վերադառնում Մոսկվա, որտեղ Նրան դիմավորում են Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի հայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդ ու Մոսկվայի հայոց հոգևոր հովիվ տ. Տիրան վրդ. Կյուրեղյանը և Մայր Աթոռի միաբան տ. Անանիա վրդ. Արաքսյանը:

Մոսկվայի օդանավակայանում Հայոց Հայրապետին ողջունում և բարի գալուստ են մաղթում ՍՍՀՄ Մինիստրների սովետին առընթեր կրոնական պաշտամունքների խորհրդի նախագահի տեղակալ Պ. Մակարցևը և ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Սարգիս Գասպարյանը:

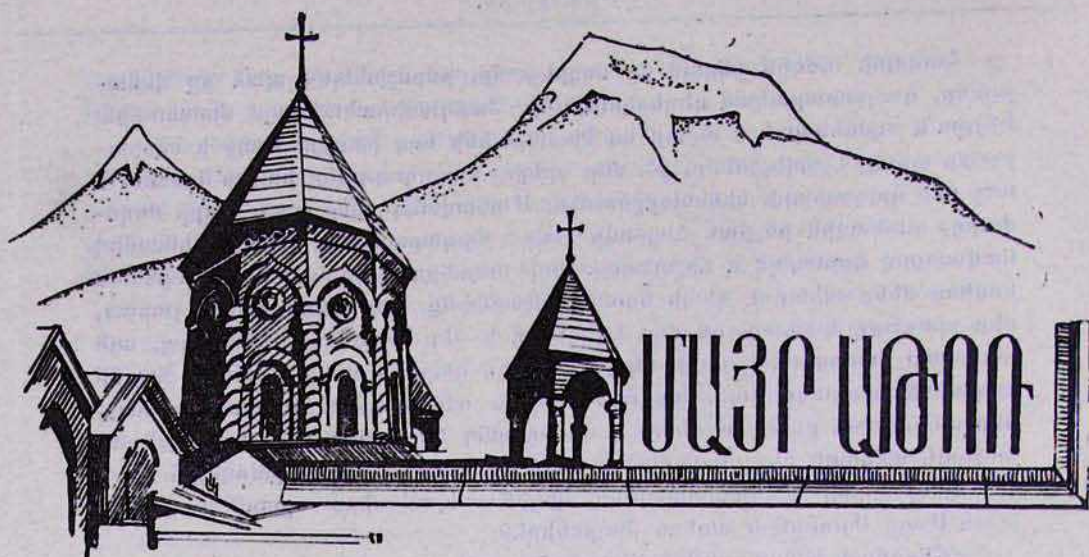
Հուլիսի 13-ին Վեհափառ Հայրապետն այցելում է ՍՍՀՄ Մինիստրների սովետին առընթեր կրոնական պաշտամունքների խորհուրդ և ջերմ գրույց ունենում խորհրդի նախագահի տեղակալներ Պ. Մակարցևի և Վ. Տիտովի հետ:

Սույն գրույցին ներկա է լինում նաև ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Գասպարյանը:

Հուլիսի 14-ին, չորեքշաբթի օրը, Վեհափառ Հայրապետը վերադառնում է Մայր Աթոռ:

Ա. Հ.





ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ

Հուլիսի 4-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում ա. պատարագ է մատուցում ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող տ. Զավեն եպս. Չինչինյանը և քարոզում «Ուրախ լերուք ի Տէր, դարձեալ ասեմ ուրախ լերուք, զի մերձ է Տէր այնոցիկ, որք սուրբ են սրբտիւք» (Փիլիպ. Դ 4-5) բնաբանով:

Հուլիսի 11-ին, կիրակի.—Գիտ տփոյ սրբունոյ Աստուածածնի.

Այսօր Մայր տաճարում ա. պատարագ է մատուցում տ. Հակոբ քնն. Հակոբյանը:

Նույն օրը, հրաժեշտ առնելով Վեհափառ Հայրապետից և Մայր Աթոռ սուրբ Էջմիածնից, Դամասկոս մեկնեց տեղի թեմի առաջնորդ տ. Ոսկան ծ. վրդ. Գալբակյանը, որը ուխտավորաբար գտնվում էր Մայր Աթոռում:

Հուլիսի 16-ին, ուրբաթ.—Այսօր, երեկոյան ժամը 19-ին, Վեհաբանում, Հայոց Հայրապետի նստազահույթյամբ, գումարվեց Գերագույն հոգևոր խորհրդի հերթական նիստը:

Հուլիսի 18-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում ա. պատարագ է մատուցում տ. Մոմիկ վրդ. Սարգսյանը:

«Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում է Վեհափառ Հայրապետը՝ «Իսկ եթէ սկիզբն սուրբ է, և զանգումսն. և եթէ արմատն՝ ապա և ոստքն» (Հովմ. ԺԱ 16) բնաբանով:

Հուլիսի 25-ին, կիրակի.—Վարդավառ: Պաշտակերպութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի.

Այսօր Մայր տաճարում հանդիսավոր ա. պատարագ է մատուցում Վեհափառ Հայրապետը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում «Եւ Յիսուս աշխարհայեցաւ իբրև արեգակ, և հանդերձ նորա եղև իբրև լույս» (Մատթ. ԺԷ 2—3) քնաբանով: Նորին սրբությունն իր գեղեցկահյուս քարոզում վեր է հանում Պայծառակերպության խորհրդի հոգևոր, բարոյական և պատմական նշանակությունը եկեղեցու և հավատացյալների կյանքում:

*
*
*

Նույն օրը, հրաժեշտ առնելով Վեհափառ Հայրապետից և Մայր Աթոռից, Ալեքսանդրիա մեկնեց տ. Զավեն եպս. Չինչիյանը, որն ուխտավորաբար գտնվում էր Մայր Աթոռում:

*
*
*

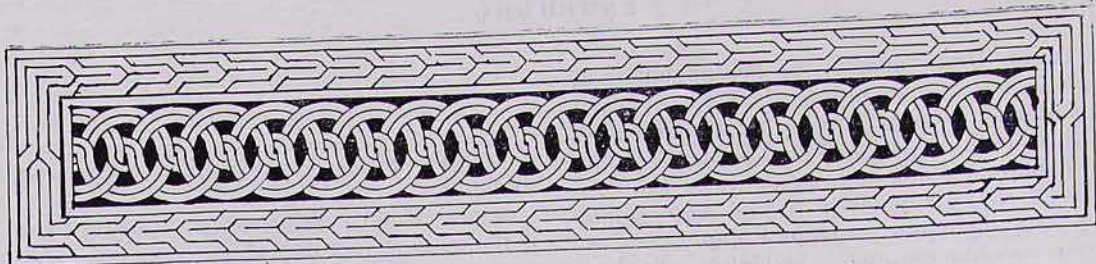
Հուլիսի 26-ին, երկուշաբթի.—Յիշատակ մեռելոց.

Այսօր Մայր տաճարում ա. պատարագ է մատուցում տ. Հովհաննես ավագ քին. Մարությանը: Ա. պատարագից հետո կատարվում է հոգեհանգստյան պաշտոն՝ «Վասն համօրէն ննջեցելոց»:

*
*
*

Հուլիսի 27-ին, երեքշաբթի.—Այսօր հոգեվոր ճեմարանի ուսանողությունը, վերականգնու Միսաք սրկ. Մարգարյանի գլխավորությամբ, մեկնեց մեկօրյա պտույտի դէպի Սևան:





ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՎՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի հայոց առաջնորդ տ. Գաբեգին եպս. Գազանճյանը 1976 թվականի հունիսի 27-ին, կիրակի օրը, ի ժամ ա. պատարագի, ծայրագույն վարդապետի աստիճան է շնորհել առաջնորդական փոխանորդ տ. Ադան վրդ. Բալիզյանին:

Խարտավիլյակի պաշտոնը կատարել է Մելքոնի հայոց հոգևոր հովիվ տ. Ներսես քհն. Գոռզյանը:

Ադան ծայրագույն վարդապետը, ավագանի անունով՝ Եղիա, ծնվել է Հալեպում 1946 թվականի օգոստոսի 18-ին և այնտեղ էլ ստացել իր նախնական կրթությունը:

1961 թվականին ընդունվել է Երուսաղեմի Ժառանգավորաց վարժարան և 1968 թվականին հաջողությամբ ավարտել ընծայարանի բաժինը:

1966 թվականի մայիսին սարկավագ և 1968 թվականի հուլիսին աբեղա է ձեռնադրվել՝ Երուսաղեմի հայոց պատրիարք տ. Եղիշե արքեպիսկոպոսից:

1971 թվականի նոյեմբերին Օշականի ա. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցում ստացել է վարդապետական աստիճան՝ լուսարարապետ տ. Հաչկազուն արքեպիսկոպոսից:

1968—1971 թվականներին վարել է ընծայարանի փոխ-տեսչի և քարտուղարի պաշտոնները՝ դասավանդելով միաժամանակ գրաբար լեզու, աշխարհագրություն:

Իր աթոռանվեր ու խղճամիտ ծառայությունների համար 1972-ին տ. Եղիշե պատրիարքից իրավունք է ստացել կրելու վարդապետական լանջախաչ և ծաղկյա փիղոն:

1970—1971 թվականներին միաժամանակ վարել է Կուլպենկյան մատենադարանի տեսչի պաշտոնը:

Վեհափառ Հայրապետի միջնորդությամբ 1971 թվականին ընդունվել է Երևանի պետական համալսարան, որտեղ և մինչև



1974 թվականը հետևել է հայոց լեզվի և հայ գրականության դասընթացներին՝ որպես ազատ ունկնդիր:

Նույն տարիներին հոգևոր ճեմարանում դասավանդել է մեկնություն Հին և Նոր Կտակարանների, ծիսագիտություն, վարք սրբոց և Քրիստոնեական առարկաներ:

Վերադառնալով ս. Աթոռ՝ Երուսաղեմ, 1974—1975 թվականներին պաշտոնավարել է որպես տեսուչ Ժառանգավորաց վարժարանի և ընծայարանի ու դասավանդել աստվածաբանություն, գրաբար լեզու և ծիսագիտություն:

1975 թվականի նոյեմբերից, Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ, տ. Եղիշե սրբազան պատրիարքի արտոնությամբ ու Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի հայոց առաջնորդ տ. Գաբեգին եպիսկոպոսի հրավերով, պաշտոնավարում է որպես առաջնորդական փոխանորդ նույն թեմում:

Տ. Աղան ծ. վարդապետն աշխատակցել է ս. Աթոռի պաշտոնաթերթ «Սիոն» ամսագրին կրոնա-քարոզչական բնույթի հոդվածներով և ինքն էլ պատրաստել 1866—1877

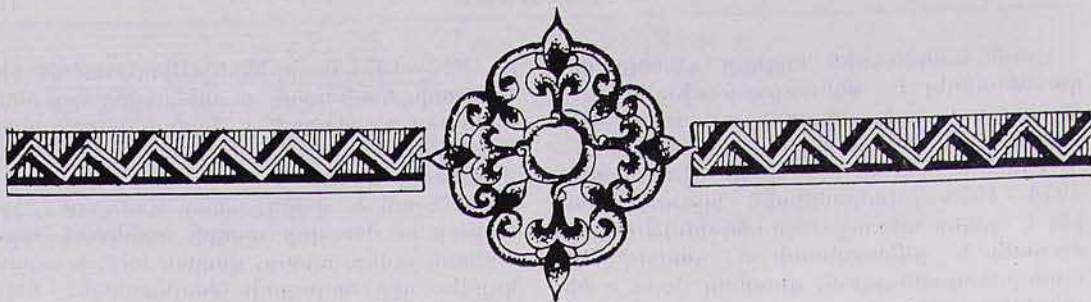
ու 1927—1971 տարիների «Սիոն» ամսագրի նյութերի համառոտ մատենագիտությունը: Այժմ նա աշխատում է Պողոս վարդապետ Տարոնեցու կյանքի և մատենագրական վաստակի վրա:

Տ. Աղան ծ. վարդապետը գտնվում է իր հոգևոր ու մտավոր ուժերի ծաղկման շրջանում, ուժեր, որոնք, վստահ ենք, ի սպաս կդրվեն մեր ժողովրդի եկեղեցական, ազգային-հայրենասիրական ծառայության նվիրական գործին:

Հանուն Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորում ենք տ. Աղան ծ. վարդապետին և մաղթում նրան նորանոր հաջողություններ, այն համոզումով, որ նա կարդարացնի Վեհափառ Հայրապետի և տ. Եղիշե սրբազան պատրիարքի՝ իր վրա դրված հույսերը՝ ի պայծառություն և ի ծառայություն մեր ս. եկեղեցու:

Ա. Հ.





ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԵԿՆԱԾՈՒԻ ԱՍՏԻՃԱՆ

Հունիսի 14-ին Մոսկվայի ուսսաց եկեղեցու հոգևոր ապաղեմիայում Մայր Աթոռի միաբան տ. Անանիա վրդ. Արաքաջյանը հանդես է եկել աստվածաբանական գիտությունների թեկնածուի աստիճան ստանալու համար նախապես ներկայացրած իր ավարտաճառի կամ դիսերտացիոն աշխատանքի քանակիոր պաշտպանությամբ:

Ավարտաճառի թեման է՝ «Եզնիկ Կողբացու աստվածաբանական հայացքները»: Այն բաղկացած է 4 գլուխներից, ներածությունից և վերջաբանից: Ընդամենը 111 մեքենագրված էջ:

Ա. գլուխ. Եզնիկ Կողբացին և նրա «Եղծ աղանդոց» աշխատությունը.

Բ. գլուխ. Եզնիկ Կողբացու «Հակաճառություն»-ը.

ա) Ընդդեմ հեթանոսական կրոնների, բաբելոնյան աստղագիտության և ժողովրդական հավատալիքների.

բ) Ընդդեմ «Քէշին պարսից» կամ պարսկական կրոնի.

գ) Ընդդեմ միջնադարի ստոնեական փիլիսոփաների (Պյութակորաս, Պլատոն, Էպիկուր) և ընդդեմ ստոնիկության.

դ) Ընդդեմ քրիստոնյա աղանդավորների (Մարկիոն, Վալենտին և ուրիշներ).

Գ. գլուխ. Եզնիկ Կողբացու աստվածաբանական հայացքները կամ ուսմունքը.

Քրիստոսաբանություն (Հայր Աստված, Որդի Աստված և Հոգին ս. Աստված. Ամենասուրբ Երրորդություն), **եկեղեցի** (նվիրապետություն, սրբերի բախտություն, ազատ կամք, ճակա-

տագիր, երազ, մարմինների հարություն և վախճանաբանություն), **բարո** և **չարի վարդապետություն** (հրեշտակ, սատանա).



Դ. գլուխ. Եզնիկ վարդապետ Կողբացու «Խրատք»:

Անանիա վրդ. Արաքաջյանը ծնվել է 1951

թվականին Երևանում, ավագանի անունով՝ Ավետիք: 1958—68 թթ. սովորել և ավարտել է Երևանի № 52 միջնակարգ դպրոցը: Հոգևոր ճեմարան է ընդունվել 1970 թվականին և ավարտել այն 1973 թվականին փայլուն հաջողությամբ:

Ավարտաճառի նյութն է եղել՝ «Ռուս պրավոսլավ եկեղեցին»:

1972 թվականին ձեռնադրվել է սարկավագ, իսկ 1973 թվականին՝ արեղա:

1975 թվականին ստացել է մասնավոր վարդապետական իշխանության աստիճան: Վարդապետական ավարտաճառի թեման է եղել՝ «Ռուս եկեղեցական-աստվածաբանական գրականությունը հայ առաքելական եկեղեցու մասին»:

Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ 1973—1975 թվականներին սովորել և էքստերն կարգով ավարտել է Մոսկվայում՝ Զագորսկի հոգևոր ակադեմիայի բառամյա դասընթացը բարձր գնահատականներով և իր ուսումը շարունակել, նույն հաստատու-

թյան ուսումնական խորհրդի հայրաբանության ամբիոնի բացառիկ որոշումով՝ ասպիրանտուրական բաժնում, ուր և գրել ու պաշտպանել է իր թեկնածուական աշխատությունը:

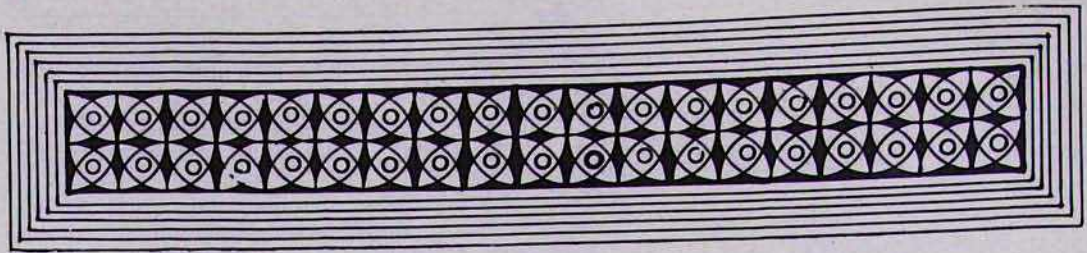
Տ. Անանիա վարդապետը նույն տարիներին և մինչև 1976 թվականի փետրվարը եղել է հոգևոր հովիվը Մոսկվայի հայոց ս. Հարություն եկեղեցու:

Անանիա վարդապետ Արաքսջյանը այժմ աշխատանքի է անցել ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում որպես փոխտեսուչ և կրոնագիտական առարկաների դասախոս:

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը ջերմորեն շնորհավորում է տ. Անանիա վրդ. Արաքսջյանին ու մաղթում նրան նոր հաջողություններ հոգևոր-եկեղեցական, կրթական ծառայության ճանապարհի վրա՝ ի մխիթարություն Հայոց Հայրապետի և ի պայծառություն Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի:

Ա. Հ.





**ԱՄՆ-Ի ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԹԵՄԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՑ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐՈՒՄ
ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԻՔՈՒՄ**

Ինչպես նախորդ տարիներին, այս տարի էլ, Վեհափառ Հայրապետի հրավերով, ուխտավորաբար Մայր Աթոռ ժամանեցին ԱՄՆ-ի հայոց արևելյան և արևմտյան թեմերի և Հ. Բ. Ը. Միության երիտասարդաց կազմակերպությունների անդամները՝ 40 պատանիներ և աղջիկներ՝ ղեկավարությամբ Սփրինգֆիլդի ա. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու հոգևոր հովիվ և թեմի երիտասարդական կազմակերպության վարիչ տ. Ներսես քհն. Մեպեճյանի:

Հունիսի 18-ին, ուրբաթ օրը, խումբը Մոսկվայից ժամանեց Երևան և տեղավորվեց «Անի» հյուրանոցում:

Հունիսի 19-ին, շաբաթ օրը, նրանք այցելեցին Երևանի տեսարժան վայրերը, եղան Էրեբունիում, Ծիծեռնակաբերդում, իսկ երեկոյան «Հայհամերգ»-ի դահլիճում լսեցին Հայաստանի Էստրադային նվագախմբի համերգը:

Հունիսի 20-ին, կիրակի.—Տօն կաթողիկէ ա. Էջմիածնի. Մայր տաճարում ա. պատարագ է մատուցում Վեհափառ Հայրապետը: Ա. պատարագին ներկա են լինում նաև ամերիկահայ երիտասարդները:

Պատարագի ընթացքում քարոզում է Վեհափառ Հայրապետը՝ «Ի վերայ Աջոյն և ա. Էջմիածնի ամենայն ազգն հայոց կապեալ կայ» բնաբանով, և վեր հանում հոգևոր, եկեղեցական ու ազգային-հայրենասիրական այն մեծ դերն ու առաքելությունը, որ կատարում է Մայր Աթոռը մանավանդ մեր օրերին հայ ժողովրդի ծոցում:

Նորին Սրբությունը հայրաբար ողջունում է ներկայությունը ամերիկահայ երիտասարդության ներկայացուցիչների, որոնք ուխտի էին եկել հեղավոր ԱՄՆ-ից մեր հավատքի

դարավոր կենտրոն, լույսի խորան ա. Էջմիածնի՝ ոգեշնչվելու հայրենիքի նվաճումներով, խորացնելու իրենց հայերեն լեզվի իմացությունը և խանդավառվելու ու ապրելու հայությանը, հայրենիքի և հայ մշակույթի սիրով:

Ա. պատարագի վերջավորությանն ամերիկահայ երիտասարդները Հայոց Հայրապետի ձեռքով ստանում են ա. հաղորդություն:

Նույն օրը երիտասարդները, ղեպի Երևան իրենց ճանապարհի վրա, այցելում են նաև Սարդարապատի հերոսամարտի հիշատակին կանգնեցված հուշարձանախումբ և Զվարթնոցի ավերակներ:

Հունիսի 21-ին, երկուշաբթի օրվանից, ամերիկահայ երիտասարդները սկսում են հետևել Երևանում Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի կազմակերպած հայոց լեզվի և երգի-պարի դասընթացներին:

Հունիսի 23-ին, երեկոյան ժամը 17-ին, Վեհաբանում նրանց քարեհաճում է ընդունել և ողջունել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Նորին Սրբությունը ջերմ գրույցի ավարտին տալիս է Իր օրհնությունն ու պատգամը:

Վեհափառ Հայրապետի ողջույնի խոսքից հետո ամերիկահայ երիտասարդների խումբը երախտագետ սրտով կատարում է մի քանի երգեր հայերեն լեզվով՝ ի պատիվ Հայոց Հայրապետի:

Երիտասարդության անունից, Վեհափառ Հայրապետին ողջված, շնորհակալության և երախտագիտության սրտագին խոսք է ասում խմբի ղեկավար տ. Ներսես քհն. Մեպեճյանը:

Երիտասարդներն ապա հյուրասիրվում են Մայր Աթոռի բարիքներով և հոգեկան մեծ բավականությամբ հրաժեշտ առնում վեհափառ Հայրապետից:

Դասընթացներին հետևելով միաժամանակ երիտասարդներն իրենց ազատ ժամերին այցելում են Կոմիտասի անվան զբոսայգի, քաղաքային պանթեոն, Մատենադարան, պատմության թանգարան, «Հաղթանակ» զբոսայգի, Ավ. Իսահակյանի, Հովհ. Թումանյանի, Ալ. Սպենդիարյանի և Մ. Սարյանի տուն-թանգարաններ, ինչպես նաև Հայաստանի պետական պատկերասրահ, հյուրականի աստղադիտարան, Արզնիի բյուրեղապակու գործարան, լինում են նաև Գառնիի հեթանոսական տաճարում, ս. Գեղարդ վանքում, Սևանում: Ապա այցելում են Դիլիջան, Կիրովական և Լենինական:

Երևանում գտնված օրերին երիտասարդները ներկա են լինում հետևյալ հայագիտական դասախոսություններին՝ «Հայ ժողովրդի մշակույթը Ե դարում», «Հայ ժողովրդի կազմավորումը», «Հայ ժողովրդա-

կան երաժշտություն», «Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումները», «Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանները» (սվայդների ցուցադրումով), «Հայ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշումը», «Սովետական Հայաստանն այսօր»:

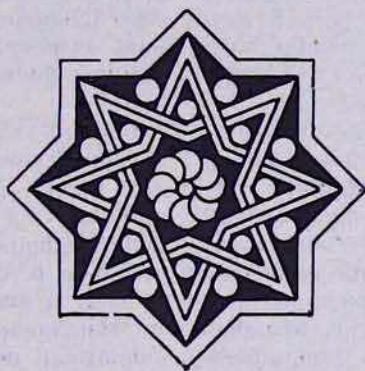
Հուլիսի 4-ին, կիրակի օրը, ԱՄՆ-ի հայ եկեղեցու երիտասարդաց խումբը ներկա է լինում Երևանի ս. Սարգիս եկեղեցում մատուցված պատարագին:

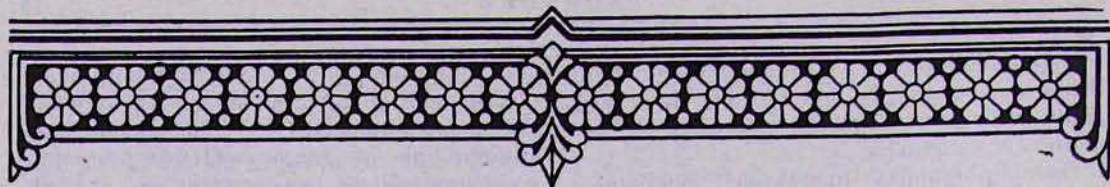
Հուլիսի 8-ին, հինգշաբթի օրը, ս. Թարգմանչաց տոնի առիթով, նրանք ուխտի են մեկնում Օշականի ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցի: Պատարագի ընթացքում նրանք են կատարում պատարագի երգեցողության մի քանի հատվածներ:

Հաջորդ օրն այցելում են Խորվիրապի վանք:

Հուլիսի 15-ին, հինգշաբթի օրը, նրանք լավագույն տպավորություններով և անմոռաց հիշատակներով հրաժեշտ են առնում Մայր Աթոռից և հայրենիքից ու մեկնում ԱՄՆ:

ՄԻՍԱԲ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ





ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾԱԿԻ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԺՈՆ

7-րդ դարի շարականագիր է Բարսեղ Ժոնը, որը Ծիրապ գավառի Դարեվանքի վանահայրն էր: Վարդան պատմիչը հաղորդում է, որ նա ոչ միայն գրել է «Յարութեան Հարցեր» շարականները, այլև Ներսես Գ Ծինող (641—661) կաթողիկոսի հանձնարարությամբ խմբագրել, կանոնավորել է Ծարակնոցը. «...ապա հրամայեաց ընտրել զարժանն և զայն միայն ուսանել, զոր և արարին ի ձեռն սրբոյն Բարսղի՝ մակաևնուն Ժոն կոչեցելոց, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ դարեվանք կոչի ի գաւառին Անույ... վասն որոյ ճոնընտիր կոչի շարականն, որ այժմ պաշտի յեկեղեցիս մեր»¹:

Իսկ Կիրակոս Գանձակեցին բացատրում է, թե ինչ պատճառով կաթողիկոսը հրամայել է Բարսեղին՝ խմբագրելու Ծարակնոցը: 7-րդ դարում արդեն այնքան էին բազմացել ու եկեղեցիներում տարածվել շարականները, որ մի գավառում ժամասացության ժամանակ երգվածները մյուս գավառների համար անծանոթ էին: Ժամերգության այդպիսի մի դեպքի, Բագավանի եկեղեցում, Վարդավառի տոնին, ներկա է լինում Ներսես Ծինող կաթողիկոսը, երբ աջակողմյան դասի սկսած Հարցը չի կարողանում շարունակել ձախակողմյան դասը և այդպիսով մի քանի Հարց իրար են խառնում և շփոթում: Ահա թե այդ դեպքի մասին Կ. Գանձակեցին ինչ է գրում. «Դեպ եղև սմա (խոսքը Ներսես Ծինող կաթողիկոսի մասին է—Գ. Հ.) աշխարհածողով բազմութեամբ ի տօնի վարդավառին լինել

ի Բագուան: Եւ բազմացեալ էին երգք շարականոց յեկեղեցիս Հայոց մինչև ոչ գիտել միոյ գավառի երգեցող՝ զմիւսոյն: Եւ ասացին շարական վարդավառի հարցինն և միւս դասն ոչ կարաց փոխել զնա, և փոխեցին բազում շարական, և ոչ զայն ևս գիտէին: Ապա հայրապետն Ներսէս, հաւանութեամբ ամենայն ժողովոյն ընտրեցին զպիտանին և զօգտակարն, զի յամենայն յեկեղեցիս յամենայն աւուր մի պաշտօն լիցի ըստ աւուրն խորհրդոյ: Եւ ընտրեցին արս իմաստունս, զի շրջեացին ընդ ամենայն աշխարհս հայոց և զնոյն կարգաւորութիւն հաստատեցեն, որ է մինչև ցայսօր»²:

Սակայն մեր շարականագիտության մեջ ոչ միայն խոսք չի եղել Բարսեղ Ժոնի մասին որպես շարականագիր, այլև չի ընդունվել, որ նա Ներսես կաթողիկոսի հանձնարարությամբ խմբագրել է մեր Ծարակնոցը և Ժոնընտիր կոչված Ծարակնոց չի եղել և դա պատմագիրներ Վարդանի և Կ. Գանձակեցու կողմից հաղորդած թյուրիմացության արդյունք է: «Վարդանի ու Կիրակոսի այս պատմությունը,—գրում է պրոֆ. Մ. Աթեղյանը,—մի վկայություն է միայն նրա համար, որ մեր հոգևոր բանաստեղծության ծաղկելուն նպաստել է առանձնապես այն, որ դարեր շարունակ մեր եկեղեցիներում միատեսակ ժամերգություն և կանոնական պարտադիր երգեր չեն եղել, և թե փորձեր են եղել շարականների մեջ ընտրություն անելու ու միատեսակության

¹ Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդոյ. պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա 1861, էջ 98:

² Կ. Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատաս. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961 թ., էջ 61—63:

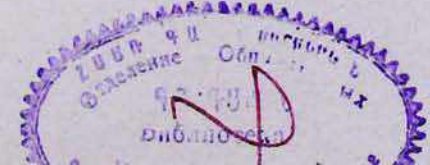
վերածելու ժամերգությունն այդ նկատմամբ: Որ Վարդանի ու Կիրակոսի ժամանակ այդ միատեսակությունն արդեն հաստատված է եղել, այդ պարզ է. բայց որ «Շոնընտիր» շարականը՝ 7-րդ դարում կազմված լինի, այդ կարելի չէ ընդունել»³: Իսկ թե ինչու պրոֆ. Մ. Աբեղյանը վերոհիշյալ երկու պատմագիրների բոլոր հաղորդածները շարականների մասին ընդունում, հավաստի է համարում, բայց «Շոնընտիր» շարականի խմբագրումն ու գոյությունը չի ընդունում, բացատրում է այսպես՝ «Հավանական է կարծել, որ Կիրակոսն ու Վարդանը, որոնց երկուսի աղբյուրն անպայման մեկ է, մի պատմական շփոթություն են բովանդակում. դեպքը երևի 12-րդ դարից Ներսես Շնորհալուց և իր ժամանակակից «ամենագովելի» և «աստուածաշնորհ» Բարսեղ վարդապետից (1162 թ.) փոխված է 7-րդ դարը Ներսես Շինողի ժամանակ»⁴: Նախ պետք է ասել, որ պատմիչ Վարդանի և Գանձակեցու հաղորդածները, ինչպես տեսանք, բավականին տարբեր են, հետևապես, դրանք եթե աղբյուր ունեցել են, համեմատելիս, նույնը չի եղել: Վարդանը գլխավոր ուշադրությունը դարձնում է կաթողիկոսի հրամանի վրա, որ հանձնարարվում է Բարսեղ Շոնիին ընտրություն կատարել և նոր Ծարակնոց կազմել, որ ընդհանուր լինի բոլոր եկեղեցիների համար: Իսկ Կ. Գանձակեցին տալիս է Ծարակնոցը խմբագրելու պատճառները, Բագավանում տեղի ունեցած դեպքը, որոշակի ժամանակը (Վարդավառի տոնի օրը) և այլն: Վարդանն ասում է, որ միայն կաթողիկոսն է հանձնարարել Շոնին խմբագրելու Ծարակնոցը, իսկ Գանձակեցին հաղորդում է, ժողովն է որոշել, որ Բարսեղ Շոնը ընտրություն կատարի Ծարակնոցում:

Որքան Վարդանի և Կիրակոսի հաղորդածները նույնը չեն և նույն աղբյուրը չեն ունեցել: Այնուհետև, իսկապես, պատմիչները արդյոք չե՞ն շփոթել Ներսես Շինողին ու Ներսես Շնորհալուն և Բարսեղ Շոնին ու 12-րդ դարի Բարսեղ Անեցուն: Թվում է, թե այստեղ էլ ոչ մի շփոթություն չկա՝ ո՛չ ժամանակի, ո՛չ տեղի և ո՛չ էլ անձնավորությունների: 7-րդ և 12-րդ դարերի միջև ընկած է հինգ հարյուր տարի: Վարդանի և Գանձակեցու նման պատմիչները չէին կարող իրարից այդքան հեռու ժամանակները և կաթողիկոսները շփոթել, իրար խառնել: Եթե նրանց օգտագործած աղբյուրում այդ «թյուրիմացությունը» լիներ էլ,

անշուշտ նրանցից մեկն ու մեկը կողդեր, բայց այդպիսի բան չի եղել: Իսկ ինչ վերաբերում է տեղին, պարզ ասված է՝ «Բագավանում», որը գտնվում է Բագրևանդում, (այժմյան Ուչքիլիսեն), և Ներսես Շնորհալին չէր կարող Կիլիկիայից գալ Բագավան՝ Վարդավառի ժամերգությունը լսելու: Կիլիկիայում Բագավան անունով վայր չկա, իսկ Ներսես Շնորհալին իր 7 տարվա կաթողիկոսության ժամանակամիջոցում երբեք Հոռակայից դուրս չեկավ, որովհետև նա մշտապես տառապում էր հողացավով և ջերմախտով, բացի այդ, եթե ուզենար էլ, չէր կարող Ալաշկերտ գնալ, քանի որ այդ գավառը Կիլիկիայի հայկական իշխանության սահմաններից դուրս էր և հեռու: Վերջապես Վարդան պատմիչը և Կ. Գանձակեցին չէին կարող շփոթել թեկուզ նույն անունն ունեցող երկու մեծ, նշանավոր կաթողիկոսներին: Այդ երկու կաթողիկոսներն էլ իրենց գործունեությամբ, ժամանակով, կենսագրությամբ հայտնի են մեր պատմության մեջ և չէր կարող նման շփոթություն լինել: Հետո, Ներսես Շնորհալուն 4 դար առաջ Ստեփանոս Սյունեցին արդեն մեր ժամակարգությունը կանոնավորել էր, ամեն մի տոն ուներ իր հավուր պատշաճի կանոնը, չէր կարող պատահել, որ Վարդավառի նման մեծ, տերունական տոնը, այն էլ 12-րդ դարում, Ն. Շնորհալու օրոք, չունենար իր կանոնը, և Հարցը երգելիս եկեղեցու երկու դասերը «շփոթեին» բազմաթիվ շարականներ» և չկարողանային գրուել տոնի օրվա շարականը: Վարդավառի տոնը 12-րդ դարում տոնվում էր ոչ միայն մի օր, այլ մյուս տերունական տոների նման բազմօրյա էր և ամեն մի օրն ուներ իր կայուն կանոնն ու շարականը: Շնորհալու օրով բոլոր տոներն իրենց շարականներով արդեն վաղուց կանոնավորված էին և ժամերգության ժամանակ, այն էլ Բագավանի նման մի նշանավոր եկեղեցում, այդպիսի շփոթություն 12-րդ դարում անկարելի էր: Այդ դեպքը իսկապես, ինչպես պատմիչներն են հաղորդում, տեղի է ունեցել 7-րդ դարում, երբ դեռ մեծ տոներից մի քանիսը չունեին իրենց կանոնն ու մշտական շարականը, երբ դեռ կանոնը չէր ընդունված հայոց եկեղեցում, ամեն մի շարական կարող էր մուտք գործել եկեղեցի և երգվել: Անչափ բազմացել էին շարականները և միանգամայն հնարավոր էր, որ ժամերգության ժամանակ մի շարականը շփոթեին մյուսի հետ: Հետո, Բարսեղ Անեցի կաթողիկոսը չէր կարող խմբագրել շարականը, որովհետև նա շարականագիր չէր, քանի որ մինչ այդ Ծարակնոցի, ժամագրքի և եկեղեցական մյուս նշանավոր

³ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրակ. պատմություն, Երևան, 1944 թ., հտ. Ա, էջ 477—478:

⁴ Անդ, էջ 478:



գործերի խմբագրողներն ու կազմողները ոչ միայն լավ շարականագետ են եղել, այլև շարականագիր կաթողիկոսներ: Այդպիսի խմբագիրներ են եղել Հովհան Մանդակունին, Հովհան Օձնեցին, Ներսես Շնորհալին: Պատմագիրներ Վարդանն ու Կիրակոսը շատ որոշակի առում են, որ շարականներն անչափ բազմացել էին յոթերորդ և ոչ թե տասներկուերորդ դարում Մեծ Հայքում և ոչ թե Կիլիկիայում, ժամերգության ժամանակ շարականների շփոթումը եղել է ոչ թե Կիլիկիայում, այլ Մեծ Հայքի հագրական գավառի հագալանի եկեղեցում, Վարդավառի տոնի օրը՝ շարականներից Հարցը երգելիս, որ եկեղեցու աջակողմյան և ձախակողմյան դասերը ինչքան էլ չարչարվեցին, չկարողացան գտնել Վարդավառի Հարցը, որ այդ խառնաշփոթության պատճառով Ներսես Շինող կաթողիկոսը, որն անձամբ ժամերգությանը ներկա էր, շատ վրդովվեց, հրամայեց դարեվանքի վանահորը՝ Բարսեղ Շոնիին՝ խմբագրելու Ծարակնոցը և այլն: Այսքան որոշակի, համոզիչ տվյալները և հաղորդումները հաստատում են, որ իրոք շարականների բազմացումն ու տարածումը, դրանց խմբագրումը տեղի է ունեցել Մեծ Հայքում ոչ թե 12-րդ, այլ 7-րդ դարում, ոչ թե Ներսես Շնորհալու, այլ Ներսես Շինողի օրով, ոչ թե Բարսեղ Անեցու, այլ Բարսեղ Շոնի ձեռքով: Այնպես որ, այստեղ ոչ մի թյուրիմացություն չկա և պետք է հավատալ այդ երկու պատմագիրների հաղորդածներին, որ իրոք, 7-րդ դարում անհրաժեշտ է եղել ընտրություն կատարել շարականների մեջ, ժամերգությունը կանոնավորելու և կայունացնելու համար, և այդ գործը կատարել է Շիրակի դարեվանքի վանահայր Բարսեղ Շոնի վարդապետը:

Բարսեղ Շոնը Ծարակնոցի պատահական խմբագիր չի եղել: Նա միաժամանակ շարականագիր է: Թեև մեր շարականագիտության մեջ նա չի ճանաչված որպես շարականների հեղինակ և երաժշտագետ, սակայն, իսկապես նա շարականներ էլ է գրել և հմուտ է եղել հայ եկեղեցու ժամերգության գործում:

«Զկարգ շարականոց Յարութեան ըստ ութ ձայնից՝ հագումք ընծայեն Մովսեսի Խորենացու, և այլք Բարսղի Շոն կոչեցելոյ՝ ի մէջն եօթներորդ դարուն, որպէս յիշէ Վարդան Վարդապետ ի տեսութիւն Անթառամ ծաղկին ասելով ի սկզբանն. «Զի թէ թարգմանիչն և հոգեւարծ վարդապետն Մովսէս Խորենացին ասացեալ է զՇոնիւնեան և զՅարութեան երգս շարականոց և թէ մեծն և իսանդիսանար ճգնաւորն Բարսեղ՝ մական-

ուամբ ճոն կոչեցեալ ապա չէ պարտ պական հայել ի խորհրդաւոր բանքն յայս եւ արդարեւ ի կազմութիւն շարականոց երկի վայելոյ հնութիւն հանդերձ ճարտարութեամբ ի զանազան ձևս բանից փոփոխելով զնոյն զվսեմութիւն ոճոյ, և զգերազանց ասացումս՝ որք առաւել ի ձայնն բկ, զձ, գկ, դձ, դկ»⁵: Նախորդ հոդվածներում Մովսես Խորենացուն վերագրվող շարականները փաստորեն և բանասիրորեն վերլուծելիս, եկանք այն եզրակացության, որ Յարութեան Հարցերը նրա գրչին չեն պատկանում: Ինչպես պատմիչը, այնպես էլ շարականների մեծ գիտակ, բազմապատկան Բ. Գ. Ավետիքյանը իրավացիորեն Բարսեղ Շոնին է վերագրում Յարութեան վերոհիշյալ հինգ Հարցերը: Այդ շարականների ոճը, լեզուն, գործածված պատկերները և խոսքի գեղարվեստական մյուս միջոցները ևս իրենց հերթին հաստատում են, որ դրանք ոչ թե հեղգերորդ, այլ յոթերորդ դարի գործ են և պատկանում են Բարսեղ Շոնի գրչին: Որո՞նք են այդ շարականները և ի՞նչ արժեք են ներկայացնում դրանք: Հարության վերոհիշյալ 5 ձայներով Բարսեղ Շոնը գրել է 24 Հարց, որից բկ՝ 5, զձ՝ 5, գկ՝ 3, դձ՝ 5 և դկ՝ 6: Բոլոր Հարցերը ունեն իրենց Գործատունը և կրում են փառաբանական բնույթ: Ինչպես Ծարակնոցում եղած բոլոր Հարցերը, այնպես էլ սրանց ելակետը և առաղձը Բարսեղի երեք մանկունքն են՝ տարբեր առումներով և տարբեր փառաբանություններով: Ավագ ձայն ունեցող 4—5 Հարցերում փառաբանվում է Փրկիչը: Երկնային գործերն ու բնակիչներն անգամ երկյուղածությամբ փառաբանում են Արարչին, որը թողած իր հավիտենական, անճառ փառքը, խոնարհվել, իջել է երկիր՝ կամավոր խաչվելու, անարգվելու հրեաների կողմից, որպեսզի իր մահվամբ մեր կյանք տա մարդկությանը, որը դատապարտված է եղել Ադամի ժամանակներից: Այդ Հարցերի մեջ շարականագիրը փառաբանության հետ միաժամանակ դիմում է Փրկչին, խոսում նրա հետ և իր երգին տալիս աշխույժ, կենդանի բնույթ: Դիմում է նաև Արարչին, որ մեղապարտ մարդկությունն ազատելու համար Նա իր Որդուն ուղարկել է երկիր, մարմնացել է հավիտենական հանր սուրբ կույսի արգանքում և որպես մարդ, ապրել է մարդկանց մեջ շուրջ երեսուն տարի՝ կամավոր խաչվելու, մահանալու, դժոխքն ու խավարք բանդելու և երեք օրից հետո հարություն

⁵ Լ. Գ. Ավետիքեան, Բացատրություն շարականաց, Վենետիկ, 1814 թ., էջ 284—285:

առնելու համար: Եվ այդ ամենը կատարվել է «Հօր հաճությամբ»: Փրկիչը ոչ միայն մարդացել է, այլև ծառայի դեր է կատարել մարդկության համար և այդ համեստությանը, մարդասիրությանը և անձնուրացությանը մա հասել է իր նպատակին, այն է՝ «կանգնեցրել զմահացեալսն»: Երրորդ ձայնին (զձ) պատկանող հինգ Հարցերը հետապնդում են նույն նպատակները՝ տարբեր կողմերից, տարբեր եղանակներով: Այս Հարցերում փառաբանականի կողքին բազմաթիվ են մահ խոսքի գեղարվեստական ձևերը:

Փրկչի կյանքը համարվում է «անապական արյուն», որով մա ցողել է տիեզերքը, մաքրել կեղտից ու խավարից, որոնցով ապականված է եղել տակավին Ադամի ծանանակներից: Նա, որ ստեղծել է աշխարհն ու արևը, բոլոր արարածները, այժմ իր ստեղծածների ձեռքով բարձրացել է խաչափայտի վրա: Տիեզերքն անգամ ցնցվել է Փրկչի չարչարանքներից և արևը խավարել:

«Եւ տեսեալ արեգականն
ԶԱրարիչդ ի վերայ խաչին,
Զհանդուրծեալ չարչարանաց Արարչիդ,
Խաւարեցոյց զլոյսն ի միջօրէի
Ի յաճէ փառաց քոց
Տէր Աստուած, Հարցն մերոց»⁷:

Նա, ով կենարար էր, կյանք էր բաշխում աշխարհին, այսօր հրեա զինվորը տեղով ծակում է մրա կողը, որտեղից

«Աղբիւր կենդանաբար բոխեալ
Լրաց զտիեզերս ի մեղաց...»

Աշխարհին անմահություն տվողն այժմ ինքն է կամավոր հրաժարվում իր կյանքից և ընդունում մահը: Թեև ինքը, ըստ շարականի, ամենագոր է, «էակից Հօրը» և «ի է բարության» և մեռելներին կյանք է պարգևել, սակայն հիմա, անօրենների ձեռքով, անարգվում, խոցվում, ծարավում ու տանջվում է խաչափայտի վրա՝ նույն անօրենների և աշխարհի փրկության համար: Եթե առաջ ինքն էր հսկում ու կառավարում երկնի գործերին, «վեցթեկան» սերովքներին և «բազմաչեալ» քերովքներին, այսօր մրա մարմնին հսկում է գերեզմանատան պահակը:

«Կենդանիդ յաիտենից Քրիստոս,
Այսօր ի գերեզմանի եղար.

Եւ պահապանքն պահէին զգոյշութեամբ
Զգերեզման քո, Տէր Աստուած Հարցն
մերոց»⁷:

Վառ ձայնի (զվ) Հարցերում շոշափվում է Քրիստոսի մարդեղության խորհուրդը: Անճառելի Բանը մարմին է առել կուսից աղամորդուն փրկելու համար: Այստեղ շարականագիրը Փրկչին այլաբանորեն համարում է «գառն անարատ», որը «զենալ մեզ պատարագ... ի վերայ խաչին», որով և մա կարողացավ քանդել դժոխքը, և բանալ դրախտի դռները մարդկության համար: Փրկչն իր հարությանը անեծքից ու դատապարտումից ազատագրեց մարդուն և հնարավորություն տվեց մրան:

«Ի կոչումն արքայական սեղանոյն
տէրունեան,
Մարմնոյ և արեան Աստուծոյ հարցն
մերոց»⁸:

Չորրորդ (դձ) ձայնի Հարցերը շարունակում են նույն մոտիվները և նույն փառաբանությունները, որոնք տեղ-տեղ ոչ միայն նույն մտքերն ու զգացմունքներն են դրսևորում, այլև մի քանի տեղ կրկնվում են՝ թեև տարբեր ձևակերպումներով ու եղանակներով:

Վերջ ձայնով Բարսեղ Ծոնը դրել է վեց Հարց՝ իրենց Գործատներով՝ «Որ զամենագոր», «Այսօր ցնծան երկինք», «Փառաւորեալ է անուն քոյ», «Որ յառաջ քան զարև», «Անսկիզբն Բանդ» և «Որ անեղակերպ աթոռ նստիս»:

«Որ զամենագոր» Հարցի սկզբում հիշվում են հնցում եղած Բաբելոնի երեք մանկունքը, որտեղ երևացել է Տիրոջ գործությունը: Ապա երգվում է Փրկչի «Բազմազեղ ներողությունը» առ «զօրաց երկնաւորաց», «բազմագութ» ողորմությունը առ մարդկային ցեղը, որի համար մա խաչ բարձրացավ: Գործատունը խորացնում է Հարցի մտքերն ու փառաբանությունը: «Այսօր ցնծան» Հարցի մեջ ցնծության մոտիվներ են հնչում: Երկինքն ու երկիրն ուրախության մեջ են, որովհետև:

«Այսօր նորոգեցան տիեզերք ամենայն,
Յարութեամբ քո Տէր Աստուած հարցն
մերոց»⁹:

Երրորդ Հարցն ամբողջովին ներքոյ ու

⁷ Ամ, էջ 448:

⁸ Ամ, էջ 456:

⁹ Ամ, էջ 491:

⁶ Ծարական, Երուսաղեմ, 1986 թ., էջ 441:

վատաբանություն է՝ մվիրված Փրկչին և Աստծուն.

«Փառաւորեալ է անուն քո սուրբ...
Որ ի բարձունս բնակեալդ ես
Եւ հայիս յարարածս քո քաղցրութեամբ»¹⁰:

Ուշադրության արժանի է այս Հարցի Գործատունը, որը աչքի է ընկնում իր նարտասանական ոճով: Խաչված և հա-
րություն առած Փրկչին.

«Որ հրեշտակացն անտեսանելին է,
Ի վերայ խաչին տեսաւ.
Որ սրովքէիցն անհասանելին է,
Ի գերեզմանի եղաւ.
Որ քրովքէիցն անիմանալին է,
Ի յերրորդ աւուր յարեաւ»¹¹:

Հետևյալ Հարցը («Որ յառաջ») երգում է
այն մասին, որ Քրիստոսը որպես «իմա-
նալի Բան» արևից էլ առաջ է գոյություն
ունեցել, որին «մարգարէն վերակոչեաց
հոգի յերեսաց մերոց»: Ահա այդ հոգու գո-
րությանը էլ նա

«Զորունս դժոխսց փշրեաց,
Եւ զարգելեալսն ի մեա կորգեաց ի
կեանս»¹²:

Մյուս երկր. Հարցերում գերիշխող զգաց-
մունքներն են փառաբանությունը և երկյու-
ղածությունը: Մի Հարցում Փրկչին «ան-
սկիզբ Բանէ» է, «Թագաւոր անմահ է», ո-
րի համար շարականագիրը կոչ է անում՝
«առանել բարձր արարէք զնա յաիտեան».

¹⁰ Ամդ, էջ 498:

¹¹ Ամդ, էջ 494:

¹² Ամդ, էջ 496:

իսկ մյուսում, այս ձայնի վերջին հարցում,
նույն Փրկչին բանաստեղծը դիմում է այս-
պես.

«Որ յաճեղակերպ աթոռ նստիս,
Եւ ընդ Հօր ես լէութեան...
Ուստի սերովքեքն ի խոնարհ ունելով,
Զդեմս յարփիահրաշ փառաց քոց»...¹³

Այստեղ դատապարտվում է միաժամանակ
Հուդայի արարքը՝ հակադրելով Քրիստոսի
փառքին, մարդասիրությանն ու ողորմա-
ծությանը.

«Իսկ Յուդայի լրբութեամբ մերձեալ,
Ի համբոյր նշաւակ և առիթ մատնո-
թեան...»¹⁴

Սակայն հաղթանակով է ավարտվում ամեն
ինչ: Երեք օրից հետո Փրկչին հարություն
է առնում, քառասուն օր դարձյալ նա երկ-
րի վրա ապրում է, քարոզում և հրաշքներ
գործում, ապա համբառնում երկինք: Վերջին
Հարցի Գործատունը վերջանում է այդպես.

«Համբարձաւ Աստուած օրհնութեամբ,
Եւ զօրք երկնից երգէին՝
—Ո՞վ է սա թագաւոր փառաց...
—Սա է նա, որ ի հովանաւոր և ի լուսեղէն
Ամպոցն ձայն եղև,
—Դա է որդի իմ սիրելի,
Բարձր արարէք զնա յաիտեան...»¹⁵

Բարսեղ Շոնով էլ վերջանում են մեզ
հայտնի 7-րդ դարի շարականագիրները:
Իսկ նրա խմբագրած Շոնրնոսի շարականն
էլ ստանում է կայուն, կանոնական բովան-
դակություն:

¹³ Ամդ, էջ 500:

¹⁴ Ամդ, էջ 500:

¹⁵ Ամդ, էջ 501:





ՎԱՐԱՋԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

(Մայր Աթոռին առընթեր ճարտարապետական
համաձայնողովի նախագահ)

ՄԱՅՐ ՏԱԺԱՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԶԱՆՔԵՐ*

Մայր տաճարի վերանորոգման գիտական
մեթոդիկայի հարցերին անդրադարձել է
նաև անվանի նկարիչ Վարդգես Սուրենյան-
ցը «Մուրճ» ամսագրում հրապարակած իր
«Դարձյալ Էջմիածնի տաճարի նորոգման
մասին» հոդվածով³¹:

Դրանից պարզվում է, որ Վարդգես Սու-
րենյանցը Մակար Ա և Խրիմյան Հայրիկ

կաթողիկոսներից նախապես հրավեր է
ստացել ստանձնել ս. Էջմիածնի Մայր տա-
ճարի վերանորոգման ղեկավարությունը,
սակայն հետագայում անհայտ պատճառով
նույնիսկ չի ներգրավվել այդ կապակցու-
թյամբ ստեղծված համաձայնողություն:
Խրիմյան Հայրիկ կաթողիկոսին գրած նրա
ընդարձակ զեկուցագիրը նույնիսկ մնացել
է անպատասխան: Գուցե մասամբ այդ է
պատճառը, որ հիշատակված երկու կաթո-
ղիկոսների օրոք կատարված վերանորոգ-
ման աշխատանքներին Սուրենյանցը խիստ
քաջասական գնահատական է տվել՝ գտնե-
լով, որ դրանք եղել են անձրագիր և միայն
գործնական նեղ նպատակներ հետապնդել:
«...ավելի ոճի ավերման, քան վերականգնե-
ման են ծառայել»³²: Տվյալ դեպքում պետք

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1976
թվականի № № Ե—Զ-ից:

³¹ «Մուրճ», 1909, № 88, էջ 4: Համարյա նույն
բովանդակությամբ, օգտագործելով Հայկ. ՍՍՀ Պե-
տական արխիվում պահպանված տեքստը (Դիվան
հայ կաթողիկոսների, ֆոնդ 57, գործ 197, էջ 22—
27), Գ. Հարությունյանի (որը հավանաբար անտեղ-
յակ է եղել հոդվածի հրապարակված լինելուն) ա-
ռաջաբանով հոդվածը լույս է տեսել «Էջմիածին»
ամսագրի 1974 թ. հունվար-փետրվար համարում,
էջ 85—89:

³² Վ. Սուրենյանց, Հաղագս վերաշինության տա-
ճարին սբ. Էջմիածնի, «Էջմիածին», 1947, հունվար-
փետրվար, էջ 86:

է ենթադրել, որ նկատի ունի վերանորոգման ժամանակ տաճարի հիմնախարիսխներին ձևի աղավաղումը, որովհետև ամփջայես հայտնում է այն կարծիքը, թե հայկական տաճարի ամենաբնորոշ մասը եռաստիճան հիմնախարիսխն է՝ հայերի կողմից ժառանգված հին հելլենացիներից:

Մայր տաճարի վերականգնման Սուրենյանցի պատկերացրած գիտական սկզբունքներին մենք արդեն մասամբ ծանոթացանք ճարտարապետ Ծոերնի կողմից կազմված նախագծի արժանիքները քննարկելու կապակցությամբ: Որպես ականատես, օրինակներ բերելով եվրոպական որոշ երկրների (Իսպանիա, Ֆրանսիա) վերաշինական աշխատանքների փորձից (մասնավորապես Վիոլե դե Դյուկի կողմից վերաշինված Սեն-Դենիի եկեղեցին), Վ. Սուրենյանցը միանգամայն իրավացի կերպով գտնում է, որ ամեն մի վերանորոգմանը պիտի նախորդի պատմա-ճարտարապետական առումով կարևոր արժեք ներկայացնող հուշարձանի ուշադիր և բազմակողմանի ուսումնասիրություն, ըստ որում պետք է հավասար չափով ուշադիր լինել և հարգալից վերաբերվել շենքի ոճի ու շինարվեստ առանձնահատկությունների հանդեպ³³:

«Պետք է ամենայն ուշադրությամբ, — գրում է նա, — դիտել և նկատել ամեն մի մանրամասնություն, որպեսզի հեշտ կարելի լինի նորան նույնությամբ վերականգնել: Ծառ անգամ նույնիսկ աննշան երևացող մանրամասնությունը կարող է զարկ տալ հնագույն, նախկին ձևերի գյուտին»³⁴:

Այնուհետև նա խորհուրդ է տալիս զգուշանալ ամենահին ձևերը վերականգնելու մոլուցքից: Նրա կարծիքով պետք է անձեռնմխելի թողնվեն հետագայում հավելված մասերը, այդ թվում՝ Մայր տաճարի զանգակատունը, Իջման ա. սեղանը, խորաններն ու սեղանները, նույնիսկ թանգարանը, որովհետև դրանք գեղարվեստական արժեք ունեն ու տաճարի երկարատև պատմության հիշատակարաններն են ներկայացնում. «Հետևապես, — գրում է Սուրենյանցը, — տաճարի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին ձևերին դիպչելը աններելի սխալ կլինի»³⁵: Հիմնավորելու համար իր տեսակետը, նա վկայակոչում է Մայր տաճարի ուշ միջնադարյան պատմությունը, անդրադառնում

Մովսես Տաթևացի, Նդիագար Այնթապցի ու Գևորգ Դ կաթողիկոսների ժամանակ կատարված հավելումներին ու գտնում, որ դրանք վկա են ազգի մտավոր զարգացման երեք շրջանների, և դրանցից ամեն մեկն արդեն պատմություն է դարձել³⁶: «Տաճարը պիտի այնպես նորոգվի, — եզրակացնում է նա, — որ մարդ չիմանա, թե նրան ձեռք է դիպել, իբրև թե ընդհանրապես վնաս չի հասցված եղել անողոր ժամանակի շրջանից»³⁷:

Վ. Սուրենյանցի հոդվածում ընդհանուր առմամբ կան ընդունելի տեսակետներ, ու միայն թանգարանի հարցում դրանք չեն համընկնում Մեսրոպ վարդապետի կարծիքի հետ: Թերևս դրանով պետք է բացատրել, որ Վարդգես Սուրենյանցն առաջարկում էր իր գեկուցագրում առաջ քաշված սկզբունքները հաշվի առնել մրցույթի պայմանները կազմելիս ու «Մուրճ»-ում տպագրված իր հոդվածում վրդովմունք է հայտնում իր առաջարկները մրցույթի պայմաններում չօգտագործելու համար:

Մեսրոպ վարդապետը ոչ միայն տեսականորեն, այլև գործնականորեն է լծվում ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի վերանորոգման գործին, դառնում բոլոր նախապատրաստական միջոցառումների ջերմ մասնակիցը: Մայր Աթոռի հանձնարարությամբ նա 1908 թ. ապրիլի 26-ին Թիֆլիսում հրավիրում է ճարտարապետներից ու նկարիչներից բաղկացած մի խորհրդակցություն: Այստեղ էլ ընտրվում է մի մասնաժողով, որին հանձնարարվում է տեղում ծանոթանալ տաճարի վիճակին ու մանրամասն գեկուցում ներկայացնել: Մասնաժողովի կազմում էին ճարտարապետ Զոհրաբյանը, Բիլֆելդը, Տեր-Սարգսյանը, արձանագործ Նիկոլաձեն, նկարիչներ Ֆոգելը և Թադևոսյանը: Խորհրդակցությունը մասնակցել են նաև նկարիչներ Լուպատինսկին, Ֆելյովաճյանը, Գրիմսկին, Թոփան, Ծմերիզը, Հակոբյանը, ճարտարապետներ Սարգսյանը, Բաբանյանը և ուրիշներ: Այս բոլորից հետո տաճարի դրությունը ուսումնասիրելու համար Մայր Աթոռ է ժամանում մի մասնաժողով, որի կազմի մեջ մտնում էին ճարտարապետներ Տեր-Միքայելյանը և Տեր-Սարգսյանը, նկարիչներ Թադևոսյանը և Ֆոգելը ու արձանագործ Նիկոլաձեն³⁸:

³³ Վ. Սուրենյանց, հիշ. աշխ., էջ 33:

³⁴ Նույնը: Քաղվածաբար բերված այս նախադասությանը հանդիպում ենք նաև Վ. Սուրենյանցի ձեռքով գրված ռուսերեն գրության պատասխանում (տես Երևանի պետական պատկերասրահի արխիվ, ֆ. 38, Ի-4415, գ. 253):

³⁵ Նույնը:

³⁶ Նույնը, էջ 39:

³⁷ Վ. Սուրենյանց, հիշ. աշխ., էջ 38:

³⁸ «Արարատ», 1908, էջ 374: Այս և այլ աղբյուրներով մասնաժողովների կազմում չենք հանդիպում Թ. Թորամանյանի անվանը, որպիսի հանգամանքը

Պետք է ենթադրել, որ նշված խորհրդակցության ժամանակ էլ որոշվել է անհապաղ կատարել Մայր տաճարի մանրամասն չափագրությունը, որը և հանձնարարվում է ճարտարապետ Ն. Ա. Մաղաթյանին:

Նկատի ունենալով, որ չափագրությունը հիմք պիտի ծառայեր Մայր տաճարի վերանորոգման նախագիծ կազմելուն, երբեմն Մայր Աթոռ էին ժամանում Մայր տաճարի վերանորոգման Թիֆլիսի մասնաժողովի անդամները՝ ծանոթանալու համար կատարվող չափագրության ընթացքին³⁹:

Մայր տաճարի չափագրության աշխատանքն սկսվում է 1909 թ., և ավարտվում 1910-ին: Այնուհետև մաքրագրված չափագրությունը, որը բաղկանում էր 9 մեծադիր թերթերից (հատակագիծ, 4 ճակատ, 4 կտրվածք), բազմացվում է վիմագրության միջոցով, որպեսզի տրամադրվի վերանորոգման նախագիծ կազմողներին⁴⁰:

Չափագրությունն ավարտվելուց հետո, 1910 թ. մայիսի 15-ին, Մայր Աթոռում հրավիրվում է մի նոր խորհրդակցություն, որին մասնակցում են Մայր տաճարի վերանորոգման մասնաժողովի անդամներ ճարտարապետներ Բաբանյանը, Տեր-Սարգսյանը, Մաղաթյանը և նկարիչներ Բաշինջադյանն ու Ֆելթովանը: Նրանք Իզմիրլյան կաթողիկոսին (1908—1910) ներկայացնում են տաճարի չափագրությունը և բանավոր բացատրում կատարվելիք վերանորոգման մանրամասնությունները:

Նույն օրը, երեկոյան, Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցի նախագահությամբ և Կոմիտաս վարդապետի քարտուղարությամբ, մասնակցությամբ Սիմոնի անդամների, Հայրապետական Դիվանի ու Թիֆլիսից ժամանած Մայր տաճարի վերանորոգության մասնախմբի ճարտարապետ և նկարիչ անդամների, տեղի է ունենում խորհրդակցություն, ուր և հանգում են հետևյալ եզրակացության.

ա) Անհապաղ սկսել Մայր տաճարի կտուրի վերանորոգումն ու այն ավարտել մինչև աշնան վերջը:

բ) Թիֆլիսի ճարտարապետների և նկարիչների մասնախումբը պետք է անմիջապես Մայր տաճարի վերանորոգման նախագծի մրցույթ հայտարարի՝ ծրագրերն ու

պայմանները նախապես համաձայնեցնելով վեհապառ Հայրապետի հետ:

գ) Նկատի ունենալով, որ Մայր Աթոռում կառուցված շենքերը ճարտարապետական-գեղարվեստական միասնություն չեն կազմում, այսուհետև նոր շենքերի կառուցումը իրականացնել միմիայն ձեռնհաս մասնագետ ճարտարապետների միջոցով ու նրանց հսկողության ներքո⁴¹:

Մինչդեռ Մայր տաճարի վերանորոգումը նախապատրաստելու ուղղությամբ գործադրվում էին բազում ջանքեր, տաճարի արելվելյան հավելված թանգարանային շենքի կտուրը վնասվել էր այն աստիճան, որ ներծծվող խոնավությունը վտանգում էր այնտեղ պահված թանկագին զգեստներն ու հնությունները⁴²: Անհրաժեշտ էր անհապաղ հայթայթել դրամական միջոցներ և կատարել կտուրի վերանորոգումը:

Կաթողիկոսական տեղակալ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցը այդ նպատակով դեռևս 1908 թ. հունվարի 17-ին դիմում է դրամատեր և բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանին՝ խնդրելով հանձն առնել Մայր տաճարի տանիքի վերանորոգման ծախսերը, իր կողմից նշանակված անձի և ճարտարապետի միջոցով սահմանելով հսկողություն տրամադրված միջոցների ծախսման վրա:

Ալեքսանդր Մանթաշյանը պաշտոնապես հայտնում է, որ հանձն է առնում ֆինանսավորել Մայր տաճարի տանիքի վերանորոգումը և ավելորդ է համարում իր կողմից հսկիչներ նշանակելը և խնդրում է ստեղծել մի հանձնաժողով՝ նախագահությամբ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցի, անդամակցությամբ Կոմիտաս վարդապետի և երկու կամ երեք այլ անդամների (ընտրությունը թողնելով նախագահի հայեցողությանը): Այնուհետև հայտնում է իր կարգադրության մասին, որով 40 հազար ռուբլի է տրամադրում աշխատանքներն սկսելու համար և հավաստիացնում, որ Մայր տաճարի նորոգությանը նպաստելը եղել է իր վաղեմի բաղձանքը⁴³:

Հավանաբար դրանից հետո կոնկրետ աշխատանքներ են ձեռնարկել Մայր տաճարի տանիքի վերանորոգման ուղղությամբ: 1910 թ. վերաբերող մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ Մատթեոս Բ Իզմիրլյան կաթողիկոսի մակագրությամբ հանձնարարված է եղել Մայր տաճարի վերանորոգության մասնաժողովին, ապահովության հա-

հավանաբար պիտի բացատրել նրա նկատմամբ Մերոյ վարդապետի անբարյացակամ վերաբերմունքով:

³⁹ «Արարատ», 1909, էջ 908:

⁴⁰ Այդ գծագրերի տակ կան նախագահ Օ. Ծմերլինգի, ճարտ. Ն. Մաղաթյանի և քարտ. Գ. Գրիմսկու ստորագրությունները:

⁴¹ «Արարատ», 1910, էջ 399—400:

⁴² Նույնը, 1908, էջ 151:

⁴³ Նույնը, 1908, էջ 150—151:

մար, տանիքը ծածկել թիթեղով⁴⁴։ Կատարվել է, արդյոք, Վեհափառի այս կարգադրությունը, վատախաղ չենք կարող, քանի որ մեզ հասած տեղեկություններում այդ չի վկայում։

Մայր տաճարի տանիքի նորոգման մասին հավաստիանում ենք մի այլ փաստաթղթից։ Առաջացած վեճերի կապակցությամբ Թիֆլիսից ժամանած հանձնաժողովի արձանագրության⁴⁵ մեջ կարդում ենք. «Հանութեան ենթարկուեցին գործի համար պատրաստուած հիւթերը՝ աւագ, քար, նոյնպէս և լիովին պատրաստուած կտորի համար քարէ պլիտաները (սալերը—Վ. Հ.) 400 հատ։ Աւագի յատկութիւնը լաւ է, բայց անհրաժեշտ է ցերեզիտի (կապակցող նյութ—Վ. Հ.) հետ գործածութեան համար լուանալ։ Պատրաստուած պլիտաները իրենց չափերով համապատասխանում են տունալ չափերին, լաւ տեսակ քարից են, անկիւնների կանոնաւոր մշակութեամբ չետվերտնիկներով (քառորդիկներով—Վ. Հ.) բոլոր չորս կողմից»⁴⁶։

Արձանագրությունը կազմված է 1914 թվականի փետրվարի 14—15-ին, այսինքն առաջին աշխարհամարտը սկսվելուց 5 և կես ամիս առաջ։ Միանգամայն հնարավոր է, որ, չնայած անքարենպաստ ժամանակներին, վերը հիշատակված քարե սալերը տեղադրված լինեն տանիքին⁴⁷։

Մայր տաճարի վերանորոգման հանձնաժողովի գործունեության շատ կարևոր փաս-

տաթուղթ պետք է համարել նախագծի մշակման համար հայտարարված մրցույթի ծրագիրը։ Այն կազմվել է Թիֆլիսի ճարտարապետների և նկարիչների մասնախումբի կողմից։

Համաձայն այդ ծրագրի մրցույթի, մասնակիցներին առաջադրվում էր.

ա. վերականգնել տաճարի նախկին ցուկուր (հիմնախարիսխը)։

բ. ջանգակատունն ամբողջությամբ պահպանել։

գ. Թողնել կողմնային (հարավային և հյուսիսային) երկու մուտքերը։

դ. Անփոփոխ պահպանել կողքի երկու արքիդների և գլխավոր սեղանի վրա կանգնեցված երեք փոքր գմբեթները, իսկ գլխավոր գմբեթում թույլատրել փոխել միայն վեղարի թեքությունը։

ե. Ոչնչացնել (հանել) կողքի գմբեթների շուրջը իբրև պաշտպանության միջոց (ամրոց) շինված շրջապարիսպը և ըստ հնարավորության հին տեսքով վերականգնել տաճարը պատկող քիվերն ու ֆրոնտոնները։

զ. վերացնել Մայր տաճարի արևելյան կողմից հավելված թանգարանի շենքը, որպես տաճարի ընդհանուր ձևին ու ոճին չհամապատասխանող շինություն։

է. Դրա փոխարեն, նույն կողմից, տաճարի հին խորաններին կից ու նրա ոճով, մի նոր շինություն կառուցել՝ բաղկացած 3 մասից, այդ թվում՝ 20 քառ. սաժեն մեծությամբ մի ալանդատուն և 5 քառ. սաժեն մեծությամբ մասանց խորան։

ը. Հյուսիսային խորանի հատակը 7 աստիճանով բարձր անել (յուրաքանչյուր աստիճանը՝ 5 վերշուկ) տաճարի հատակից։ Հարավային խորանի հատակի բարձրությունը և աստիճանների քանակը թողնել անփոփոխ։

Մրցույթի ծրագրի 9—18 կետերում շարադրված են մրցույթի պայմանները, իսկ 19—րդ կետում նշված է ժյուրիի կազմը, որի մեջ մտնում էին Մեսրոպ եպիսկոպոսը, Գարեգին վարդապետը, Բիլֆելդը, ճարտարապետներ Բաբանյանը, Գ. Տեր-Միքայելյանը, Ալ. Ռոտիկյանը, նկարիչներ Ե. Թադևոսյանը, Հ. Ֆեթիվաճյանը և Հ. Գրիգևսկին։

Կաթողիկոսական հատուկ կոնդակով (N 1775 առ 31 հուլիսի 1910 թ.) հաստատված է ինչպես մրցույթի ծրագիրը, այնպես էլ ժյուրիի նախագահն ու անդամների կազմը⁴⁸։

Մրանով ընդհատվում են «Արարատ»-ի տեղեկությունները մրցույթի մասին։ Թե ինչպե՞ս է ընթացել այն, ու ինչ արդյունքներ է տվել, մեզ չհաջողվեց հանդիպել որևէ հա-

⁴⁴ Նույնը, 1910, էջ 679։

⁴⁵ Արձանագրության տակ ստորագրել են Ե. Թադևոսյանը, Մատթեոս եպիսկոպոսը, Բաբկեն վարդապետը, Վրթանես վարդապետը, Հ. Գրիգևսկին, Ա. Կալգինը, Ն. Մադաթյանը, Ռ. Մարտիրոսյանը, Է. Ֆրանկեն։ Սրան կից մեկ ուրիշ արձանագրության մեջ (որը ստորագրել են արձանագործներ Գ. Կեպիկովը և Է. Ֆրանկեն), հավաստվում է, որ գմբեթի թմբուկի ներքին ծեփը հետացնելիս, եղած արձանագրությունները չեն վնասվել։

⁴⁶ «Արարատ», 1914, էջ 221։

⁴⁷ Որպես ապացույց կարող է դիտվել մեկ ուրիշ վկայություն այն մասին, որ տանիքի աւարկման աշխատանքները կատարվել են աղեքսանդրապոլից քարագործ վարպետների միջոցով։ Դրանցից մեկը՝ վարպետ Եգոր Կորկուտյանը, որը տարիներ հետո, 40-ական թվականներին, աշխատում էր պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեում ու մասնակցում Թարգմանչաց վանքի ու այլ հուշարձանների վերանորոգմանը, պատմում էր, որ Մայր տաճարի տանիքի սալերը շարվել են՝ կարաններում խցկելով ձեթով ներծծված բամբակ, որից հետո տանիքի բոլոր սալերը արտաքուստ օծվել են ձեթով, որպեսզի տանիքը պաշտպանվի խոնավության ներթափանցումից։

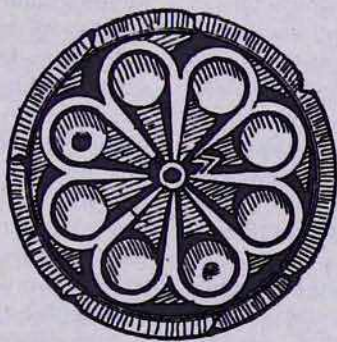
⁴⁸ «Արարատ», 1910, էջ 680։

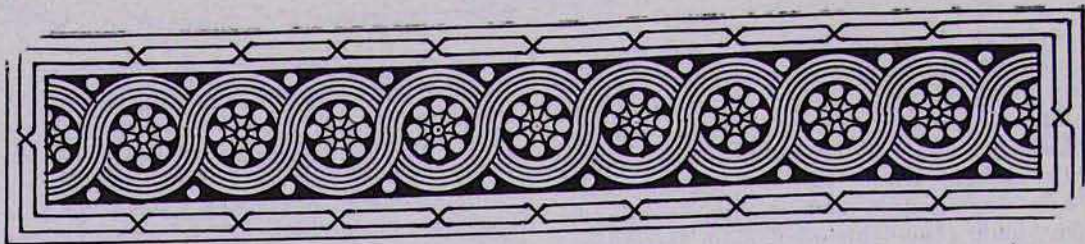
դորդման: Բայց որ մրցույթը կայացել է, դրանում չենք տարակուսում, քանի որ շատ տարիներ առաջ, Գևորգ Զ կաթողիկոսի գահակալության տարիներին ու դրանից հետո էլ, անձամբ մի քանի անգամ առիթ ենք ունեցել Մայր Աթոռի արխիվում տեսնելու մրցույթային նախագծերը, որոնք հիմա չկան: Դրանցից միայն մեկի հեռանկարը ցուցադրված է Հին Վեհարանի նորաստեղծ թանգարանում: Նրա տակ կա ճարտ. Ն. Մադաթովի (Մադաթյան) ստորագրությունը: Հեռանկարում պատկերված է Մայր տաճարի հյուսիս-արևելյան տեսքը: Ըստ այդ նախագծի, տաճարի արևմտյան մասը պահպանվում է նույնությամբ, սակայն վերացված են հին քիվերն ու ֆրոնտոնները: Հյուսիսային կողմի արքիդի ձախ (արևելյան) կողմից ավելացված է մի դուռ՝ հարևան առաջինին (արևմտյանին): Ամբողջովին վերափոխված է արևելակողմյան թանգարանի շենքը, ինչպես իր ձևերով, այնպես էլ հարդարանքով: Նրա արևելյան

ճակատն ունի բազիլիկային եկեղեցու լուծում, միջին մասը բարձրացված է և պսակված երկթեք կտուրով: Թանգարանի պատերը մշակված են գույգ սյուներով ու շրջանակների մեջ առնված խուլ հարթությունների միջոցով՝ մոտիվներ, որոնք փոխ են առնված վրացական ճարտարապետության ԺՍ.—ԺԳ դդ. հուշարձաններից (Ախթալայի եկեղեցի և այլն) ու բոլորովին անհարիր են Մայր տաճարի համաձայն ձևերին:

Սրանով առաջմ սահմանափակում ենք մեր դիտողությունները մրցույթային նախագծերի վերաբերյալ: Մյուս նախագծերին նկատի ունենք անդրադառնալ առանձին, երբ դրանք գտնվեն...

Այսպիսին են եղել այն ջանքերը, որոնք ԺԹ դարի ընթացքում և Ի դարի սկզբին տարվել են Մայր տաճարի պահպանության և վերաշինության ուղղությամբ, ջանքեր, որոնք, սակայն, առանց շոշափելի արդյունքներ տալու, ընդհատվել են առաջին աշխարհամարտի հետևանքով:





ՀԵՂԻՆԵ ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ-ՓԱՆԻԿՅԱՆ

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ «ԴՐԱՆՏԻ ԸՆՏԱՆԻՔ»-Ը (Հրատարակության 100-ամյակի առիթով)

1876 թվականին Կոստանդնուպոլսում լույս տեսավ Խրիմյան Հայրիկի «Դրախտի ընտանիք» անմահ աշխատությունը, որը չի կորցրել իր նշանակությունն ու հետաքրքրությունը մահ մեր օրերում: «Ժողովուրդ հայոց,—դիմում է նա իր ընթերցողներին,—քեզ համար նկարեցի դրախտի ընտանիքը... ով դուք ընտանիք հայոց, ուղղեցեք ձեր ներկայն, որ ապագան ուղիղ լինի, տնտեսեցեք ներկայն, որ ապագային հացը չի պակասի... Դու ազնիվ եղիր ու ազնիվ ժողովրդոց բարի ու պարկեշտ օրինակին հետևիր»: Որքա՛ն այժմեական են հնչում 100 տարի առաջ գրված այս իմաստուն տողերը:

Պուսի պատրիարքական Աթոռից հրաժարվելուց հետո, «Վասպուրականի Արծիվը» նոր թափով սկսեց իր գրական գործունեությունը: Այս անգամ իր հայացքը նա ուղղեց հայ ժողովրդի առօրյա հոգսերին, նրա անմխիթար ընտանեկան կյանքին: Իր պատրիարքության շրջանում էլ նա անձամբ ականատես եղավ ընտանիքների արատավոր կողմերին և ամենաարատավոր ամուսնական կյանքին, որի համար առատ նյութ էին հայթայթում պատրիարքարանի դատաստանական խնդիրների արձանագրությունները:

Այս գրքի լույս ընծայմանը նյութապես նպաստել է հայրենակից, մոլորավաթնակ բարերար Աստվածատուր Զունդը: Երախտագիտության մեծ զգացմունք է խոսում Հայրիկն իր «Առ բարերարն երկասիրութեանս» առաջաբանում: «Դուք գիտեք իսկ

թե քանի դժուարագիտ են դեռ մեր ազգին մեջ գրավատակաց մեկենասները, որ ոսկւոյն հետ գիրք սիրեն և յոժար լինին տըքմասէր հեղինակին երկն ու ջանքը ոսկւով պասկել: Որչափ դժուարին է մեծայարգի ոսկին՝ անարգ թղթին և մրին հետ փոխանակել, որ այս աշխարհիս պաշտեցեալ մասօճայն է: Եւ դուք փոխանակեցիք զայն, որ քաջ գիտէք կշռել և համեմատել թե ի՞նչ է ոսկին և ինչ են չպետ համարուած թողլո՞ք և մուր: Պարծի դու, դեռ քեզ մման քիչ մարդիկ գիտեն թե ոսկին հող է, թողլո՞ք և մուր լոյս են: Բայց լոյսը դիւանին տակ և մթան մեջ անլոյս կը մնայ՝ եթէ ոսկին չօգնէ ու չհանէ զլոյսն ի լոյս»: Նա բարեբախտություն է համարում հայ ժողովրդի մման զավակների գոյությունը, որոնք լույս են սիրում և հայ ընտանիքների բարգավաճումը ցանկանում և չեն խնայում դրամը՝ «հայ տըքմասէր մշակաց վատակավոր գրիչը» քաջալերելու: «Տո՛ւր, մի խնայիր,—ասում է Հայրիկը,—թող գրիչը լոյս հանէ ւ ոսկին սիտէ զայն Հայոց աշխարհին»: Հայ ամեն մի կարող մարդու «սեպուհ պարտքն է համարում» հեղինակը այսպիսի նվիրական բարեգործությունը: «Թերևս հին Հայրենիքդ,—ասում է նա,—այն չքնաղ Անին է, յորմէ դժխեմ բախտն զպապդ յօտարութիւն վարեց: Յիշէ նաև որդեկորոյս մօրդ, որդիական մեծ պարտքը: Օ՛հ, այդ մեր սևատր անբախտ մայրիկը՝ իր բեղնատր դրախտին բիրտաւոր ընտանիքը համառպիտ կորոյս և ինքն այրի մեճատր, անմխիթար կը նստի որպէս բու իր աներակաց վերայ: Զեռն տուր

ինձ, լույս տաճք ու սրբենք մեր մօր արտասուքը, որ Ծիրակալ շիջեալ փառաց վերայ դէռ աղիողորմ կ'ողբայ: Ձեռն տուր, շինենք զոր տգիտութիւն փլուց թողուց աներակ: Ծինենք, այո՛, չէ թէ ճիշդական քարով, այլ գիտութեան լուսով: Քարը դիրաշարժ է, միշտ կը կործանի, իսկ լույսն անշարժ է, հաստատ և կայուն, միշտ անկործան կանգուն կը մնայ: Մեծ մտածողը «դրախտի ընտանիք» էր երագում, որից կախված է իր համոզմամբ հայ ժողովրդի առաջադիմությունն ու հուսալի ապագան: Իր երկասիրության մեջ Խրիմյան Հայրիկը իրեն հատուկ արիությանը կոչ է անում պատերազմել և արմատախիլ անել հայկական ընտանեկան կյանքում եղած «ծանրալուր» արատները, կտրել անբարոյականության «բազմաճղի ծառը», որ այնպես խոր արմատ է դրել հատկապես վերին խավի հասարակության մեջ:

«Ես կը գտնեմ քո եռանդը, որ կձգտիս դէպի յառաջադիմութիւն և քաղաքակրթութիւն, միայն թէ սխալ ըմբռնած ես»,—ահա այդ մոլորությունից է որ նա զգուշացնում է հեռու մնալ: Իր գրքում նա բազմիցս ցույց է տալիս հայ կյանքում բուն դրած արատները, որ պիտի վերացվեն ու մատնացույց անում առողջն ու բանականը, որ կա հայ ընտանիքում: Խրիմյան զարմանալի առաջադիմական մտքեր է հայտնում ընտանեկան կյանքի, ամուսնության, ամուսինների փոխհարաբերությունների, կնոջ իրավունքների և շատ այլ կարևոր հարցերի վերաբերյալ:

Խրիմյան Հայրիկն իր երկասիրության մեջ պաշտպան է կանգնում հայ կնոջ ազատությանը՝ այր մարդու հետ հավասար իրավունքներ պահանջելով: Հայ կնոջը նա համարում է գերդաստանի «հոգի»: Նա ջանում է երանալեալ կյանքը երկրի վրա տեղափոխելու, երկնային դրախտը հաստատելու հայ ընտանիքի, հայ հասարակությանը, ամբողջ ժողովրդի մեջ: Բայց նա կարծես երկչում է կանանց հարցում այդքան շուալ գտնվելու համար, ուստի ասում է. «Ձիս պիտի դատէք, երբ եկեղեցու վարդապետ, անտարանի աշակերտ, կենաց հացին տնտես, թողու իր քարձրագոյն պաշտօն, Պողոսի քարոզած երկնից անճառ դրախտը, և երկնի ընտանեկան դրախտի համար ճառէ: Մշմարիտ կլինէր քո այդ դատաստան, եթէ երկնից դրախտ մոռնայի, ու չկապէի զայն երկրիս դրախտի հետ, որ իսկապէս երկնից դրախտի հիմն է»:

Այո՛, Մեծ երագողն այդպես էր ցանկանում լինել մեր առօրյա կյանքը, որի հիմքը ընտանեկան կյանքն է, իսկական դրախտ դարձնելու շատ դժվարին գործը:

Եվ այդ նպատակով էր, որ նա գրեց «Դրախտի ընտանիք» հետաքրքիր աշխատությունը, որը բաղկացած է 18 գլխից: Առաջին երկու գլուխները, որ կրում են «Դրախտի ընտանիք» և «Դրախտի ընտանիք արտաքին» խորագիրը, պարունակում են առաջին մարդկային զույգի կյանքի վերաբերյալ տեղեկություններ եղեմական դրախտում և դրախտից դուրս, սուրբ Գրքի և սրբազան մատենագիրների համեմատ: Երրորդ՝ «Նահապետական տուն և ընտանիք» գլուխը վերաբերվում է հայ նահապետական ընտանիքին, որը, ինչպես ցավով նշում է Հայրիկը, «զաղթական հայոց մասը ուր որ գնաց, հոն իր մեռելոց հետ թաղեց նաև իր հայրենեաց հին ու պատուական աւանդները: Մասիսին հնությունն ու փառաց հետը մոռացավ նաև Էջմիածնի քարձրագոյն Կաթողիկէն»: Ահա չարիք, որից ազգը պիտի հեռու պահել: Ուստի Հայոց Հայրիկը մեծ «արտացավությամբ» դիմում է իր ժողովրդին, որպես հին նահապետական ժառանգորդ զավակների, մնան իրենց հայրենի տանը, չհեռանան, սիրեն Մասիսը... և սուրբ Գրիգորի Կաթողիկէն: «Մշակեցէք հայոց ձեռատունկ այգին, Արարատայ դաշտը, մի թողուք յափտեան նահապետական տուն և ընտանիքը: Դուք Մասիսին հարազատ որդիներն եք, Մասիսը ձեր սեպական տունն է. թող շէն մնա ձեր տունը»:

Սա արժեքավոր հայրենասիրական կոչ էր՝ ուղղված հայ հասարակությանը: Չորրորդ՝ «Մարդ և ամուսնություն» գլխում հեղինակը մանրամասն քննում է ամուսնության հարցերը: Ամուսնությունը բնական և անհրաժեշտ օրենք է համարվում, որ աշխարհ է եկել Ադամի և Եվայի հետ միասին: Ամուսնության շարժառիթը սերն է, իսկ նպատակը՝ «մարդկային սեռի քարգաւաճումը ի փառս իր Արարչին»: Ամուսնության բուն օրենքը, ըստ Հայրիկի, սերն է, որ հատուկ է «ամեն թոչնոց և անասնաց, առանց ամուսնական պայմանին» որ միմիայն ազատ մարդուն համար է: Ոչ ոք իրավունք չունի բնական այդ օրենքը խախտելու, քանի որ «Ամուսնական օրենքը, մեր կեանքը շարունակող ստեղծագործ ձեռքն է»: Նա ճիշտ կերպով նշում է, որ մարդկային բնությունը կազմված է այնպես, որ այդ մարդը միշտ կին մարդու ընկերությունն է որոնում, և հակառակը: Կյանքի բոլոր ուրախություններն ավելի մեծ ու զգալի են, վշտերը՝ թեթև ու տանելի, այս փոքրիկ ընկերության մեջ: Խրիմյան Հայրիկը մեծ խստությամբ դատապարտում է բոլոր նրանց, ովքեր ծխում են ամուսնությունն ու ընտանիքի սուրբ օրենքը և իրենց շնական փիլիսոփայությամբ քարոզում անառակություն, կամ կոչ են ա-

նում մարդկանց խորշել ամուսնությունից ու կանանցից «իբրև չար արարածներ» և ձրգտում են 'իողհնեսի նման «անինչ, անտուն ու անընտանիք կարասաբնակ լինեն»։ Մեջբերելով սուրբ Գրքի այն խոսքը, թե «ոչ է բարոյք մարդուն սիայն լինել» առաքյալի այն խոսքին, թե՝ «բարոյք է մարդոյ ի կիւս սարդ չմերձենայ», Հայրիկը այն միտքն է հայտնում, որ մարդիկ ոչ դատապարտված են կուսակաւ կյանք վարելու առանց երբեք ամուսնության և ոչ էլ ամուսնանալ առանց բացառության։ Նա միաժամանակ նշում է, որ եթե 'Պողոս առաքյալի նման ինքնակամ չլինեին և Ավետարանին անձնվիրությամբ չօտաւայեին, ո՞վ կավետարաներ այն անգույն բարբարոս հեթանոսների մեջ, ո՞վ կշինէր Քրիստոսի եկեղեցին և «ո՞վ կթափէր արիւն հաւատոյ վկայութեան համար»։ Ուրեմն, ինչպես հաստատում է Մեծ հումանիտար, «մարդուն երկու վիճակի կեանքն ևս իւր ազատ ընտրութեան և կամաց թողնած է»։

Հինգերորդ գլխում («Տուն և ընտանիք») պարզաբանվում են լավ կամ վատ, հաջող կամ անհաջող ընտանիքների վերաբերյալ զանազան հարցեր։ Նա ամեն մի ընտանիք դիտում է որպէս մի փոքրիկ թագավորություն։ Հայ ազգի առաջադիմությունն ու հետադիմությունը, նրան կյանք տվողն այդ ընտանիքն է։ Ամեն ինչ՝ լուսավորություն, գորություն, փառք, բարոյական ու նյութական հարստություն, ելնում է ընտանիքի ծոցից. և հակառակը. ընտանիքը բոլոր թըշվառությունների աղբյուրն է։ Մի խոսքով ազգի ամբողջ կյանքը ընտանիքի կյանքից կախումն ունի, ուստի ընտանիքը պետք է առողջ և օրինակելի լինի։ Լավագույն ընտանիքներ ունենալու, նրանց կործանարար ախտերից փրկելու միակ միջոցը խրիմյան Հայրիկը տեսնում է դաստիարակության, ամենից առաջ ընտանեկան լավ դաստիարակության մեջ։ «Առանց հայրական ու մայրական դաստիարակութեան անհնարին է բարեկեցիկ ազգ, ժողովուրդ և հայրենիք կազմել»։ Արժեքավոր շատ մտքեր ունի մեծ մտածողը ընտանեկան և դպրոցական դաստիարակության մասին։

«Ամուսնության կամ ընտանեկան կյանքին խափանարար գեղծումներ» գլխում (Զ գլուխ) «Վասպուրականի արծիվը» իրեն հատուկ արդարացի բարկությամբ խարազանում է հայ ազգի այն մոլախտերին, որոնք «աանձախոտոր ազատութեան մէջ», ցանկասիրության ընդարձակ ասպարեզ գտնելով անտեսում են ամուսնության սուրբ կապը, առանց ուխտի ու դաշնի «ամենուրեք կը գտնեն իրենց ցանկութեան կրից յազուրդ» և այնուհետև «մարդկային ամօթը

արհամարհելով» ամեն տեղ չճանաչելով պարտք և իրավունք», «ամօթ և պատույզ գագացում» իրենց մանկիկները դատապարտում են «կամ արև չտեսնելով չքանալ» կամ որք մնալ։ Նույն կրքոտությամբ նա դատապարտում է նաև ընտանեկան կյանքի մեջ բուն դրած գեխությունը, որի մեջ «հայ ընտանիքներն շատերը... պարանոցաթաղ եղած են»։ Սա հատուկ է առանձնապես հասարակության բարձր խափին։ Նա նշում է, որ գեխությունը, շքեղությունը, շռայլությունը, սնապարծ ցուցամոլությունը, ունայնությունը, զրոսասիրությունը և շատ նման արատները մի մեծ բանակ կազմած մարախի նման խժոժում է ազգի բարգավաճումը, և սա է այսօր նաև պատճառներից մեկը, որ Պոլսի հայոց թիվը նվազում է։ Նա չի մոռանում իհարկէ նաև սոցիալական այլ պատճառներ, ինչպես օրինակ հարստահարությունն ու կեղեքումը և արտաքին ու ներքին այլ պատճառներ, որոնց մասին խոսում է որպէս ժողովրդի զարգացման հիմնական արգելքների։

Զգտնելով իր ժողովրդի բարգավաճման ու զարգացման իսկական ելքը, մեծ Հայրիկին մնում է ասել. «Կաղօթեմ ձեզ համար տառապեալ որդիք հայրենեաց, որ դուք ազատ մնաք այս աւերիչ գեխութենէն, ձեր փառքն ու պերճանք թող լինի հայրենեաց հողն ու դաշտ, ջուրն ու քիւրազան ծաղիկները, եզնամոլ, մաճն ու արօր և շինակահին անպաճոյն իւր խրճիթն»։

Մյուս գլուխներում մեծ մտածողը կանգ է առնում «Ընկերութիւն և իրաւունք կենակից ամուսնոյ», «Հարսանիք և խորհուրդ պսակին», «Կոչումն հարսին և փեսային», «Փոխադարձ պարտիք և իրաւունք առնել կնոջ», «Մայր և դայակ», «Ընտանեկան դաստիարակութիւն ծնողաց», «Մահ ծնողաց և օրհնութիւն», «Ընտանեկան կտակ և յիշատակ», «Տաներեց և իւր պարտիք», «Ընտանեկան պատկառանք և ազատութիւն», «Փոփոխութիւն ընտանեկան վիճակին. անկումն և բարգաւաճումն» խնդիրների վրա։

Ուշագրավ են Հայրիկի արտահայտած մտքերը «Ընտրութիւն և իրաւունք կենակից ամուսնոյ» (գլուխ Է) հարցի վերաբերյալ մտքերը, որոնք ըստ մեծի մասին առաջադիմական ու ժամանակակից են։ Նա պահանջում է, որ ամուսնացողներն ընտրություն կատարելու ազատ իրավունք ունենան. «Կենակից ամուսին՝ հարսն ընտրելու փեսային անժխտելի իրավունքն է»։ Նույնը նա պահանջում է և հարսի համար «Վասն զի հարսը ստրուկ չէ, այլ իբրև ազատ ընկեր իւր փեսային նոյն հաւասար իրաւունքն ունի»։ Ժամանակի համար սա շատ ընդուն-

ված և սովորական մի պահանջ չէր, երբ ամուսնությունների մեծ մասը կատարվում էր բռնությամբ և բազմապիսի հաշիվներով ու շահադիտական նկատառումներով: Այս հարցում Հայրիկը խստությամբ զգուշացնում է, որ ամուսնությունները առանց արյունակցության լինեն, հասակի մեջ համեմատություն լինի, շահամոլություն ու գեղծումներ չլինեն, առևանգումների տեղիք չտալ և այլն և այլն: Նա հորդորում է, որ ամուսնական կյանքի գլխավոր պայմանը սերը համարվի, որը և սերտորեն կապում է ամուսիններին: Ո՛չ ոսկին, ո՛չ աղամանդն ու այլ հարստություններ չեն կարող պահել այդ սուրբ կապը: Երբ սրանք սպառվում են, «սերը տեղի կուտայ»: Կապվել «եկեղեցույ պատուիրանին համեմատ սուրբ սիրով, որով Աստուած իր հզոր ձեռքով կապեալ Դրախտի ընտանիքը»:

«Հարսանիք և խորհուրդ պսակին» գլխում իրավացիորեն նշում է, որ հարսանյաց հանդեսները կարևոր են և դաստիարակչական մեծ նշանակություն ունեն, բայց միաժամանակ զգուշացնում է ավելորդ շոյալույթունից ու ուժերից վեր ծախսերից. այնպես չլինի, որ «Ձմարդն բուն կեանքի հացեն գրկուի» կամ «Հարսանեաց» ուրախության չհաջորդի տխուր և հոգսերով լի կյանքը:

Իմաստուն է Հայրիկը իր խորհուրդներով, և, կրկնում ենք, այդ պահանջները այսօր էլ մեծ արժեք են ներկայացնում մեզ համար:

Երկու ամուսինների փոխադարձ պարտավորություններն ու իրավունքները բնականիս պաշտպան է հանդիսանում կնոջ ազատության և այդ մարդու հետ հավասար իրավունքներ ունենալուն: Հայտնի է, որ եկեղեցին տղամարդուն համարում է ընտանիքի գլուխ, իսկ կնոջը՝ նրան հնազանդ մի էակ: Ավետարանը, ըստ Խրիստյան Հայրիկի, կնոջ կորուսյալ իրավունքը դարձյալ իրեն տվեց, «Թե՛ այսուհետև չիք խտիր, ոչ արուի և ոչ իգի, զի ամենեքեան դուք մի եք ի Բրիստոս Յիսուս»: Չնայած այն բանին, նշում է Հայրիկը, որ քրիստոնեությունը հանում է կնոջը ստրկությունից, բայց չի ջրնջում նրա հնազանդ լինելու պարտքը, որ բնական է և քարոյական: Բայց այս հնազանդությունը, ըստ Հայրիկի, այնպիսին չէ, «ինչպես ժողովուրդը՝ բռնակալ իշխանին, զինուորը՝ զորապետին, ստրուկ ծառայ՝ իր տիրոջ կննդակնի... ո՛չ, այդպես, կին ոչ իմանալությունեան հպատակ է, ոչ զինուոր է, ոչ ստրուկ ծառայ: Կին իր ամուսնունց ազատ ընկեր ու հաւասար լծակից է ամենայն իրաւամբ: Ուստի կին աղախին չէ, այլ տան տիկին և թագուհի, թեպէտ և այդ մարդ թագաւոր լինի, իշխան լինի, տէր և գլուխ լինի, բնաւ իրաւունք չունի և կարող չէ այն-

պէս իշխել, ինչպէս կ'իշխեն աշխարհիս այլ և այլ տիրող գլուխները իշխանական գաւազանով վասն զի ընտանեկան կեանքին ու վարչութեան մէջ իշխանական սուր, ուստիկանութիւն և գաւազան չկա, այլ միայն սէր, խնամք և միութիւն»:

Հոյակապ են, ուսանելի, դաստիարակող իմաստուն Հայրիկի այս պահանջները: Նրա մտքովն անգամ չի անցնում, որ մարդը կարող է բռնակալ լինել և չարաչար ճնշել իր «կեանքն ու ընկերը», եթե ճանաչի քարոյապէս, թե կինը իր «մարմին, իր սիրտ և հոգին է», միթե հնարավոր է, որ մարդը «ինքզինք և իր իսկ անձին ազատութիւնը իբրև օտարի բռնակալէ, և մինչև իսկ հարածէ, չարչարէ և խեղդէ կարծելով թէ իրաւունք ունի, որովհետև ինքն զօրաւոր է թէ բազկով, թէ բանիս»: Ամուսնության մեջ «Այդ ու կին մի մարմին է», ասում է Հայրիկը: Եթե մենք ընդունենք Առաքյալի այն միտքը, «թե կնոջ գլուխը այրն է», բայց ում մտքով կանցնի, որ «կինը նրա ոտքն է», խորհում է մեծ մտածողը: «Ոչ,—եզրակացնում է Հայրիկը,—կինը այդ մարդուն նուազագոյն մասն չէ, այլ նորա կողի բուն միջակէտն է, նորա սրտին հոգոյն մօտ, յորմէ Արարչապետին իմաստութիւնը, խորհրդով մի ոսկր ստաւ և ամուսնական մարմինը լրացուց»: Եթե նույնիսկ այդ մարդը ավելի իրավունքներ ունենար ամուսնական կյանքում, միևնույն է, նա իրավունք չունի «խստութեամբ իշխել»: «Տիրապետութեամբ վարիլ, կամ կարծել թէ կինը իր ստացումն է և կամ արծաթագին ծառայ»: Եթե տղամարդը զորություն ունի, «բուռն են իր բազուկները», միևնույն է, խրատում է Հայրիկը, նա իրավունք չունի «ջարդել ու փշրել իր կողին մի տկար ոսկրը»: Ըստ Հայրիկի ամեն մի ամուսին պետք է իմանա, որ կինը իր ամուսինն է, «ցմահ դաշնակից ընկերն է, իր աշխատութեան հաւասար լծակիցն է... իր մահուան ու շիրիմին լացող ողբերգուն է», «իւր որբ թողած զաւակների խնամատար մայրն է, իր յիշատակը անմահ պահող ջերմեռանդ այրին է»: Բայց այնուամենայնիվ այդ մարդուն ավելի պարտականություններ է տալիս Հայրիկը ընտանիքի և իր ժողովրդի հանդեպ, թերևս այն պատճառով, որ աշխարհիս իշխանական իրավունքը, սուրը, կովի ասպարեզը տղամարդկանց ձեռքումն է և «փառաց մրցանակը նոքա միայն կրնոյն... Հետևաբար՝ պարտաւոր են ընտանեաց համար մեռնիլ ինչպէս կմեռնին Հայրենեաց համար և որ քարոյական Հայրենիքը ընտանիքն է»: Բայց այս դեպքում անգամ Հայրիկը նորից կանգնում է կանանց շահերի պաշտպանի դիրքում. նա նշում է, որ «Այրերը միայն չեն մեռնիր,

կիներն ալ կմեռնին. Մի՞թէ չմեռան ու գերի չվարեցան Ե դարու հայոց առաքինի կանայք, որոց առաքինության հանդէս պատմագրելով կը հռչակէ սուրբ Եղիշէ Հայրն: Ուրեմն պետք չէ, նրա խորը համոզմամբ, բոլորովին տկար համարել «զկին, կարծելով թէ նա մի հողակերտ և դիրաբեկ անօթ է»: Նա «երբեմն հրացեալ երկաթ կը դառնայ երբ սուրբ կրօնին, ամուսնոյն և զավակաց սէր զինքն կը բոցավառէ ու կը մղէ առ ամենայն վտանգ»: Բացի այդ, նա գտնում է, որ կինն էլ տկարամիտ չէ, նա էլ կարող է բարձրանալ գիտության այլ ասպարեզներին, բարձունքները, եթէ չունենա ընտանիքի և զավակների մեծ հոգսերը, միայն նրան պետք չէ մեկուսացնել աշխարհից ու ընկերային կյանքից, և որ նա էլ կարող է ըմբոստանալ: Նոր ժամանակների գիտության և ազատությունների մասին խոսելիս Հայրիկը նշում է, որ կինը հենց որ գրել-կարդալ սովորեց, նա ինքնուրուիկ լուծեց իր համարության հարցը և ճանաչեց իր իրավունքը: Բողոքեց ու հռչակեց աշխարհի առաջ, որ ինքը նույնչափ ազատության իրավունք ունի, որչափ տղամարդը: Նա «Այր մարդոց ընկերության մէջ հաւասար արօրո» պահանջեց: Եվ դա իրավացի է համարում մեծ հումանիստը: Նա գտնում է, որ կինը պիտի ճանաչի աշխարհի կյանքը, «մարդ-կային ընկերության հետ մտերմանալ, խորհիլ գիտնալ, մտածել սովորի, որպէսզի իր ամուսնու ճշմարիտ կենակիցը» լինի և ունենա այն բոլոր հատկությունները, ինչ որ տղամարդկանց բնական և ազատ իրավունքն է պահանջում, ուստի հարկավոր է, որ ամուսինները միշտ խորհրդակցեն միմյանց հետ բոլոր հարցերում, փոխադարձ հավատ ու վստահություն լինի նրանց մէջ, եթէ ոչ, ապա կստացվի «Բանդած օջախ»-ի մէջ նկարագրած աղետալի տեսարանը, որ անհոգ ու շռայլ տանտիկինն իր շքեղ տանը բազմաթիվ հյուրերով շրջապատված լուտո է խաղում, երբ հանկարծ գալիս են ամուսնուն պարտքի համար բռնելու (Սունդուկյան) և տունը վերգրում: Նա դատապարտում է նման կանանց ու ընտանիքների կործանման պատճառ համարում:

Կանանց հարցի վերաբերյալ խիստ մտածված, ճիշտ ու խորապես տրամաբանական լուծումներ ու մտահանգումներ ունի Հայրիկը:

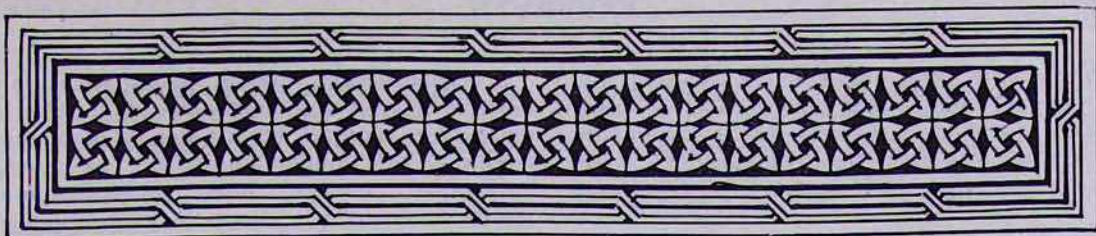
«Դրախտի ընտանիք» երկասիրության մէջ ուսանելի շատ բան կա նաև «Ընտա-

նեկան դաստիարակության զառակաց», «Մայր և դայակ» և այլ գլուխներում, որտեղ նա վեր է հանում «մայրական առաջին ու մեծ պարտականությունները և երեխաների ընտանեկան կրթության և դաստիարակության մեծ խորհուրդը»:

Անշուշտ մեծ Հայրիկը քաջատեղյակ էր այդ մասին գոյություն ունեցող մեծ մտածողների ու մանկավարժների հայացքներին, որովհետև շատ մեկնաբանություններ ու պահանջներ համընկնում են Ժան Ժակ Ռուսոյի և Պետայոցցու այդ շրջանի մեծ տարածում գտած մտքերին: Նա գտնում է, որ մայրը ամենից առաջ իր կաթով պիտի սնի զավակներին, ծանոթացնի նրանց բնության երևույթների և շրջապատի հետ, արթնացնի աստվածապաշտության գաղափարը նրանց մէջ: Ընտանեկան դաստիարակության գործը պիտի լինի երեխայի բնական հետաքրքրության զարգացման, նրան ուղղություն տալու, նրա մտավոր ու ֆիզիկական կարողությունների զարգացումը: Ծնողների չափազանց սերը և չափազանց խստությունը հավասարապես վնասակար են դաստիարակության գործում: Որովհետև առաջինը պատճառ է դառնում կամակորության և անտեղի պահանջկոտության, իսկ չափազանց խստությունը, մանավանդ մարդկային արժանապատվությունը նվաստացնող ծեծը ճնշում և ջլատում է երեխայի բնական աշխույժ ու զվարթ հոգին, որով նրա միտքը բթանում է, սիրտը կոշտանում և առհասարակ մի կրակորական էակ դառնում: Այս պահանջներն ավելի քան այժմեական են հնչում:

Այնուհետև բարոյական դաստիարակության մէջ Հայրիկը բարի օրինակ է պահանջում, քան խրատ, և այս առիթով երկար խոսում (վերջին գլխում)՝ երևան հանելով այն բոլոր ախտերը, որ հայ ընտանիքի շեմքից ներս են մտել և օրեցօր անում են, ժառանգաբար որովոց-որդի անցնելով: Հայ ընտանիքն այդ ախտերից ազատելու, նրան բարոյապես բարձր տեսնելու մեծ հոգան էր, որ առիթ ծառայեց Խրիմյան Հայրիկի «Դրախտի ընտանիք» հրաշալի աշխատության աշխարհ գալուն: Այս երկասիրությունը մեծ սիրով ընդունվեց ժամանակի հայ հասարակության կողմից, և այն չի կորցրել իր ճշմանկությունը նաև մեր օրերում: Լուսավոր, իմաստուն, ճշմարտացի հայացքներով լի է «Դրախտի ընտանիք»-ը:





ՀՐԱՎԱՐԴ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ № 4813 ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ

Մատենադարանում վաապուրականի ձեռագրերի հետ ծանոթանալիս մեր ուշադրությունը գրավեց մեծադիր մի Ավետարան՝ ընդօրինակված 1338 թվականին¹։ Ավետարանում կային պատկերագրական հնամյա ձև ունեցող մի շարք խիստ հետաքրքրական մանրանկարներ։ Ցավոք ձեռագրի հիշատակարանում խոսք չգտանք ինչպես այդ մանրանկարների տաղանդավոր հեղինակի, այնպես էլ գրչության կոնկրետ վայրի մասին։ Մինչդեռ գրչի թողած այլ կարգի տեղեկությունները բավականին մանրամասն էին. «Արդ, գրեցա չորեքվտակեան գետս աստուածահոս ձեռամբ մեղաւոր և փցուն գրչի Մելքիսեդեկի, ի խնորոյ պատուական քահանայի Հայրապետի յիշատակ իւրն և ծնադաց իւրոց՝ Աստրոյ և Նազխաթունի, և զաւակաց իւրոց, և եղբարց իւրոց՝ Ախշիբէկի և Տալիթայի և Էմնայի...

...Այլ աղաչեմք, զի և զիս՝ ըզփցուն գրիչ զՄելքիսեդեկի, և զծնողսն իմ՝ զՍտեփաննոս քահանայ և զԽաթուն, և զեղբարսն իմ զՆերսէս քահանայ, և զՍիրախաթուն, և զԹանկխաթուն, և զՄարեմ տիկին, և զամենայն արեան մերձաւորսս յիշել ի Քրիստոս...

¹ Ձեռագիրն ունի 188 թերթ, թղթայ է, 32×23,5 սմ մեծությամբ, երկպուն, բոլորագիր, 24 տող, ութ տեքունական մանրանկարներ, մեկ ավետարանիչ, մեկ խորան։ Պահպանակը 4 մագաղաթյա թերթերից է, կազմը՝ կաշեպատ տախտակ։ Ստացողը Հայրապետն է և պարոն Փանոսը։

...Գրեցա ի թուականի հայոց 22Է. (1338), ի ժամանակս որ ոչ դան կայր և ոչ սուլտան, և աշխարհս էր իբրև զմա յերեսման, և քրիստոնեայք էին հալածական և փախստական.

Ձի ել ոմն անուն Դամուրտաշ
Եւ արար զազգս մեր ի մաշ,
Եւ Քրիստոս ետ նմա մահու ճաշ,
Եւ եղև լաչս մեր հրաշ.
Քրիստոսի անմահին վաշ,
Որ արար զմա լաշ։

...Եւ խոշորութեան գրոյս անմեղադիր լինել, զի ամենայն մարդ սխալի ի գործս, և ես առաւել քան զամենայն ոք, զի աշխարհս ատար էր, և ատուրքս չար, և ժամանակս դառն, և ես պարտական ես առաւել հոգւով...»²։

Ելնելով ձեռագրի մանրանկարների պատկերագրական և ոճական բնորոշ մի քանի առանձնահատկություններից, ենթադրեցինք, որ այն, ամենայն հավանականությամբ, պետք է ընդօրինակված լինի վաապուրականի գրչականորոններից մեկում։ Սակայն հիշատակարանի հանգամանակից բնությունը որոշ վերապահումների առիթ է տալիս։ Այդտեղ նշված է, որ ձեռագիրն ընդօրինակվել է «զի աշխարհս ատար»։ Հայց որտե՞ղ։ Ձեռագրի 147ա էջում կարդում ենք. «...Գրեցա ի դառն ժամանակիս,

² Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 306—307։

որ էր թիւն 22Է, յայտն ժամանակի ել ոմն անարէն անուն նորա Դամոստաշ, և ասար եհան զազգն քրիստոնէից. և Քրիստոս զինքն կորոյս յետոյ, հետ Ալիտաշին: Խոսքը Թամուրտաշի մասին է, Իկոնիայի



Նկ. 1. «Ավետում»

թուրքմենների տիրակալի³, որը, ինչպես վկայում է Մատենադարանում գտնվող № 7643 ձեռագրի հիշատակագիրը, 1338 թ. գալիս և պաշարում է Երզնկան. «...Եկն ի վերայ աստուածապահ քաղաքի Երզնկայիս, և ժողովեց զամենայն շուրջակայիցս զքրոթ և զթաթար, և պաշարեաց զքաղաքս»⁴:

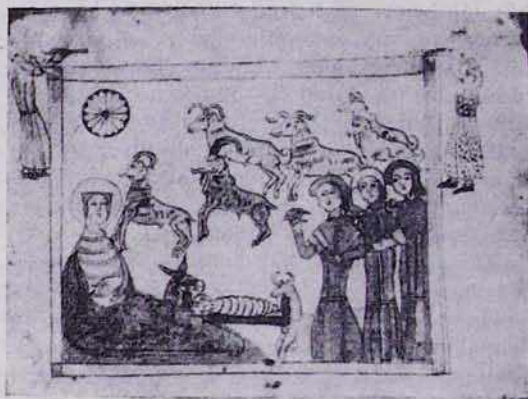
³ Նա Խազան խանի զորավարներից Չորանի որդին էր, որը նշանակված էր Փոքր Ասիայի կառավարիչ: Հետագայում հալածվելով Աբու-Սեյիդի կողմից (սա Ղազան խանի որդին էր և զահաժառանգը), փախչում է Եգիպտոս և որտեղ էլ սպանվում Աբու-Սեյիդի պահանջով (տես Мюллер, История Ислама, т. III, ст. 278): Ըստ այդ տվյալների Թամուրտաշը պետք է սպանված լինի մույն դարի 20-ական թվականներին: Փաստորեն մույն ամվան տակ հանդես եկող անձնավորության հետագա գործունեությունը, ինչպես նկատում է պրոֆ. Լ. Խաչիկյանը «Հայ ժողովրդի պատմության» IV հատորում (Երևան, 1972, էջ 16), կապված է կեղծ Թամուրտաշի հետ:

⁴ «Հիշատակարաններ», ԺԴ դ., էջ 804—805:

Թամուրտաշի անունը բազմիցս հիշատակվել է այլ աղբյուրներում⁵ ևս: Եղած տվյալները վկայում են, որ այդ ինքնակալի քաղաքական գործունեությունը, կապված հայկական տարրի հետ, հիմնականում սահմանափակվել է Փոքր Ասիայի, Կիլիկիայի Հայաստանի ու Բարձր Հայքի շրջաններով:

Մնում է ենթադրել, որ Մելքիսեդեկը սույն ձեռագիրն ընդօրինակելու ժամանակ եղել է Փոքր Ասիայի կողմերում՝ Սեբաստիա⁶, Կեսարիա, գուցե և Երզնկա (Ավագ վանքի գրչության նշանավոր կենտրոնը) և որտեղ, ամենայն հավանականությամբ, կրել Թամուրտաշի 1338 թ. կործանարար ասպատակության դառնությունները:

Մեր այս ենթադրությանը չի հակասում հիշատակարանում եղած «աշխարհս ատար էր» բառերը: Հնարավոր է, որ Թամուրտաշի հիշյալ ասպատակության ժամանակ Մելքիսեդեկը հեռացել է իր հայրենիքից (գուցե և Փոքր Ասիայից) ու գաղթել վասպուրական և այդ «օտարության» մեջ ավարտել ձեռագրի ընդօրինակությունը: Հնարավոր է և հակասակը. Մելքիսեդեկը վասպուրականի կամ Տարոնի կողմերից գնացած լինե՞ր Երզնկա, կամ Փոքր Ասիայի հայաբնակ մի վայր, և այդտեղ էլ ականատես եղած լինե՞ր 1338 թ. ողբերգական իրադարձություններին: Մի բան միայն պարզ է, որ այդ ձեռագրի ընդօրինակությունը կապվում է Փոքր Ասիայի կամ Եր-



Նկ. 2. «Ծնունդ»

⁵ Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հտ. I, Երևան, 1951, էջեր 88, 100, 110, 112, 118, 121, 152, 392: Հատոր II, Երևան, 1956, էջեր 188, 194, 584:

⁶ Ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում ենք կողմնակի մի փաստի վրա ևս. Սեբաստիայում 1318 թ. ընդօրինակված մի Աստվածաշնչի հիշա-

գրնկայի շրջանների հետ, և որ ձեռագրի հիշատակարանը գրելիս Թամուրտաշն արդեն դարձել էր «մահու ճաշ» և «ի ծամանակս որ ոչ դան կայր և ոչ սուլտան, և աշխարհս էր իբրն զնա յերերման»⁷:



Նկ. 3. «Տյառնընդառաջ»

Ձեռագրում գտնվող մանր հիշատակագրությունները տեղեկացնում են, որ այն հետազայում բերվել է Վասպուրական և այդտեղ 1750 թ. կազմվել «...երկիր Բուզունեաց ի դուռն Արջու ծովահայեաց սուրբ (Աստու) անձին անքակտելի յիշատակ. գրեցաւ ձեռամբ սուտանուն Սահակ քահանային, այս է վերջստին զարդարել արծաթապատ ոսկով և արծաթով. թվ. ՌՄԷ. ամեն»⁸: Ըստ երևույթին ձեռագիրը մի քանի անգամ է կազմվել: Առաջին անգամ՝ գրչության ավարտից հետո. «Յիշեցէք և Աստուած-ողորմի ասացէք Ազարիային, որ ի

տակարանում հանդիպում ենք մի շարք անունների՝ Ծերուն, Ստեփանոս, Մարիամ և այլն, որոնք հետագայում հոլովվում են նաև Մելքիսեդեկի 1338 թ. ձեռագրի հիշատակարանում: Մեզ, իհարկե, չհաջողվեց անմիջական նույնության կապ տեսնել դրանց միջև:

⁷ Եվ իրոք. Աբու-Սեյդի մահից հետո (1835 թ.) մոնղոլական կայսերության ողջ տարածքի վրա ծայր են առնում գահակալական պատերազմներ: Միասնական իշխանությունը տրոհվում է մանր տիրապետությունների. սկսվում է տիպիկ անիշխանության շրջան (այդ մասին տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», IV, Երևան, 1972, էջ 15—18):

⁸ Արճեշի գավառի Արջող վանքի մասին տեղեկություն կա նաև 1817 թ. գրիչ Հայրապետի ընթերցանած մի Ավետարանում. «...գրեցաւ սուրբ աւետարանս յերկիրս Քաջբերունի, որ այժմ կոչի Արճեշ, ի սուրբ ուխտս, որ Արջող վանք կոչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և արքոց կենսաբեր ճշմանս...» (տե՛ս «Հիշատակարաններ», ԺԴ, էջ 180):

կազմել սուրբ աւետարանիս խաղող երեր կերանք. Աստուած ողորմի ասացէք, ամեն» — գրված է Մելքիսեդեկի ձեռքով (447ր էջ): Իսկ 1758 թ., արդեն երրորդ անգամ, Տեր-Աբրահամը՝ «...ըսկաւ վերստին բազում աշխատանք և ծաղս արաւ և ետ զարդարել զայս ոսկով և արծաթապատ արաւ ի վերա սուրբ աւետարանին» (էջ 89ա): Սակայն այսօրվա դրությամբ կաշեպատ այդ կազմի վրա չկա թանկարժեք մետաղի և ոչ մի կտոր: Ամեն ինչ անողորմաբար կողոպտվել է ու մնացել մի տխուր հուշ. դրանք տախտակների հետ ագուցած փոսիկները:

Ի դեպ, 89բ էջում տեղեկություն կա նաև թուրք կոկոդի մասին. «զԵրբեմ սարկաւագ, որ զթուրթս կոկեցի յիշեցէք ի Քրիստոս և զծնողսն իմ զՍիմէոն քահանա և զՍիրախաթուն»:

Թեմատիկ նկարաշարը ձեռագրում հետևյալն է. 1. Ավետում (էջ 1բ), 2. Քրիստոսի Ծնունդ (2ա), 3. Տյառնընդառաջ (2բ), 4.



Նկ. 4. «Հարություն»

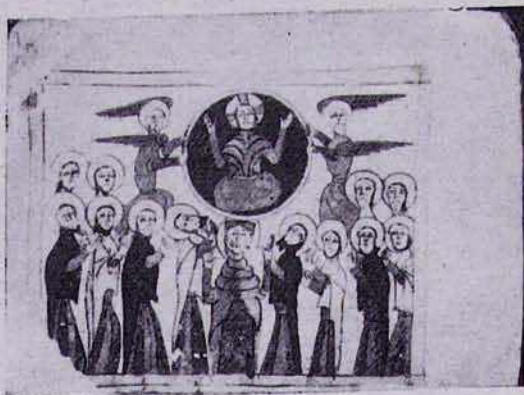
Մկրտություն (3ա), 5. Մուտք Երուսաղեմ (3բ), 6. Խաչելություն (4ա), 7. Հարություն (4բ), 8. Համբարձում (5ա), 9. Չորս ավետարանիչներ (5բ):

Անվանաթերթերը գտնվում են հետևյալ էջերի վրա. Մարթոս՝ 6ա, Մարկոս՝ 60ա, Ղուկաս՝ 90ա, և Հովհաննես՝ 148ա:

«Ավետումը» ներկայացնում է սակավ հանդիպող ուրույն մի տեսարան: Գաբրիել հրեշտակի անակնկալ հայտնությունից տատամած Մարիամը մեղմորեն վեր է բարձրացրել ձեռքերը. դա նաև հնազանդության նշան է:

Նյութի պատկերագրային և գաղափարական միտվածությամբ Մելքիսեդեկի ձեռագրի «Ծնունդը» նկատելի աղերս է դրսևորում XIV դ. սկզբներին ապրած նկարիչ Հովսիան Բերկրեցու աշխատանքների հետ (Մատ. ձեռ. № 4806, էջ 1բ, ձեռ. № 4818,

էջ 2ա)⁹։ Ձախ կողմում Աստվածամոր տպավորիչ կերպարն է։ Նա նստած է (հին սովորույթ)¹⁰, ձեռքերը դրած գրկին։ Մանկան բարորհի մոտ հայտնի կենդանիներն են՝ ցուլը և ավանակը։ Նկարում բացակայում են հրեշտակները¹¹, Հովսեփը (որը սովորաբար ձեռքը ականջին լսում է հրեշտակների երգի ձայնը), ինչպես և նորածնին լողացնող կանայք¹²։ Կանոնական այդ մանրամասների փոխարենն՝ նկարիչը կարծես



Նկ. 5. «Համբարձում»

ավելի ընդգծել է, այսպես ասած, աշխարհիկ-ժողովրդական մոտիվները։ դրանք աչից մոտեցող մոգերի թագավորներն են, հովիվները և նրանց թռչկոտող գառնուկները։ Հատկապես հետաքրքրական ձևերով են տեղադրված հովիվները՝ նկարի շրջանակների արտաքին երկու անկյունների մոտ։ Համաչափ և նույնաձև դիրքով նրանք սրինգ են նվագում, որոնց փողերը ուղղված են կենտրոն։ Փաստորեն այդ դեպքում էլ մատնանշելու ենք հորինվածքի հնամյա խմբագրական տեսքը, որտեղ հետագայում մուտք գործած կանոնական-դավանաբանա-

կան մոտիվների փոխարեն դեռ պահպանվում է ժողովրդա-աշխարհային ոգին, նույնիսկ կենցաղային ծանրային տարրերը։ Ուշագրավ է երկնքի աստղը, որը նկարչի վրձնի տակ վեր է ածվել մեծ ու գեղեցիկ ծաղկազարդի։ Դա կարող է արտահայտել նաև հարատևության իմաստ։

Ինքնատիպ է «Տյառնընդառաջ»-ը։ Խիստ կարճատևությամբ այդ պատկերը ընդհանուր առմամբ ունի պաշտամունքային միտում։ Ձախ կողմում առանձնացած կանգնել է բարեպաշտ Սիմեոն Ծերունին՝ մանուկ Հիսուսը գրկին (սովորաբար Սիմեոն Ծերունին աջ կողմում է լինում)։ Հովսեփը և Մարիամը խոնարհաբար երկրպագում են նկարի աջ մասում գտնվող տաճարին¹³։ Նկարիչն այս դեպքում էլ դիմել է համառոտաձևության, բացակայում է Աննա մարգարեն, չկա նաև բեմասեղանը¹⁴։

«Մկրտություն»-ը ներկայացված է պարզունակ գծանկարով։ Միայն Հիսուսն ու Հովհաննեսն են, երկուսն էլ գետի մեջ։ Նրանց երկու կողմերում մեկական ծառեր են պատկերված։

Հնամյա պատկերագրության շունչը զգացվում է նաև «Մուտք Երուսաղեմ» նկարում (Յք)։ Ձախից աջ գնացող Հիսուսին հետևելով են տասնհինգ մարդ (արդյո՞ք բոլորը նրա աշակերտներն էին, թե նկարչի անուշադրության հետևանքն է դա)։ Նրանք դասավորված են դեպի վեր չորս կարգով։

«Խաչելություն»-ի մեջ խաչափայտը դրված է այն հողաթմբի վրա, որտեղ Ադամի գլուխն է թաղված։ Այդտեղ ներկա են նաև պատժված ավազակները։ Առավել հետաքրքրականը թերևս Հիսուսի կողը նիզա-

⁹ Այդ ձեռագրերի մասին տես Л. Захарян, О двух группах рукописей с лицевыми миниатюрами XIII—XIV веков из скрипториев Весперакана (автореперат), Москва, 1969.

¹⁰ Աստվածամոր թիկնած դիրքը բնորոշ է քրիստոնեական արվեստի վաղ շրջանի սովորույթներին (տե՛ս Н. Покровский, Евангелие в памятниках иконографии преимущественно Византийских и русских, СПб., 1892, стр. 75).

¹¹ «Ծննդում» հրեշտակների ներկայությունը ևս հատուկ չէ վաղ շրջանի նկարներից։ Դրանք մուտք են գործել VIII—X դարերից։

¹² Մանկանը լողացնելու հատվածը ևս մուտք է գործել հետագայում, որը բոլորովին կապ չունի վաղ քրիստոնեական արվեստի սովորույթների հետ (տե՛ս այդ մասին «Византийский Временник», 1969, том 30, стр. 165—166).

¹³ Մարիամի և Հովսեփի՝ դեպի տաճարը երկրպագելու դիրքը հավանաբար պետք է բացատրել Մաղաքիա մարգարեի այն պատգամի տպավորությամբ, որտեղ նշվում է Տիրոջ տաճար գալու հանդիսավոր պարագան։ Նրանք առաջին անգամ Սիմեոն Ծերունու իմանում են, որ տաճար այցելած Տերն իր զոհողությամբ մարդկանց փրկելու է մեղքերից։ Փաստորեն այդտեղ կատարվում է մարգարեական առաջին օրհնաբանությունը։

¹⁴ Ն. Կոնդակովը նկատել է, որ վաղ քրիստոնեական շրջանից հետո Հիսուսին տաճար բերելու դրվագը միշտ ներկայացվել է բեմասեղանի հետ (История Византийской культуры и иконографии, Одесса, 1876, стр. 64)։ Այդ թեմայի պատկերագրության վերաբերյալ առավել ամբողջականը Դ. Օրոյի (The iconographie development of the presentation in the temple, «Art Bulletin», XXVIII, 1946), ինչպես և Կ. Վեյցմանի (The fresco Cycle of s. Maria di Casteiseprio, Princetown, 1951) աշխատություններն են։

կահարող զինվորի կերպարն է՝ կենցաղային, ժողովրդական հումորով լի գծերով:

Պատկերագրական հնամյա ձևերին նախապատվություն տալը ակնհայտ դրսևորվում է նաև «Հարություն» նկարում¹⁵: Այդ տեղ փաստորեն կրկնված է 1038 թ. (Մատ. № 6201) հայտնի ձեռագրի «Հարություն»-ի տարբերակը՝ իր դեկորատիվ, խիստ շարժունակ (դիմիկ) կառուցվածքով: Այդ ինքնատիպ տարբերակի մեզ հայտնի վերջին մեկ օրինակը 1294 թ. Բերկիրում ընդօրինակված Մատ. № 4814 ձեռագրում է (նկարիչ Խաչեր)¹⁶: Հնամենիության առումով նույնը պետք է ասել նաև «Համբարձում»-ի պատկերի կապակցությամբ: Սկավառակի մեջ գտնվող Հիսուսը նստած է խիստ ճակատային դիրքով, երկու ձեռքերը վեր պարզած. օրհնանքի և ոչ մի նշան:

Վերջին ուշագրավ էջը սույն ձեռագրում ծառ է՝ չորս ավետարանիչների կերպարներով: Ավետարանիչները ներկայացված են մեկ էջի վրա, միմյանց մոտ կանգնած: Հնից եկող այդ ձևը, ընդհանուր առմամբ, միջնադարյան ձեռագրերում պահպանվում է մինչև XI—XII դարերը, այն էլ, իհարկե, ոչ բոլոր դեպքերում: Ավետարանիչներից յուրաքանչյուրին իրենց համապատասխան բնագրի սկզբում առանձին պատկերելու սովորույթը տարածում է գտել X—XI դարերից¹⁷: Անշուշտ, Մելքիսեդեկը քաջ գիտեր պատկերագրության մեջ կատարված այդ փոփոխությունները և, այդուհանդերձ, նախընտրելով հնամյա ձև, իր որոշակի նախասիրություններն է դրսևորել:

Անվանաթերթերից առավել հետաքրքրականը Մարկոսին է (էջ 60ա). քառանկյան գլխազարդերի ներսի երկու կողմերում սևին տվող մուգ շագանակագույնի ֆոնի վրա պատկերված են երկու կարմիր առյուծներ՝ խիստ տպավորիչ ձևերով: Դրանց ներս

քաշած պոչերի ծայրը ավարտվում է բաց գույնի լայնատարած բուսազարդով¹⁸:

Մելքիսեդեկի մանրանկարները, հատկապես ոճական առանձնահատկություններով, որոշակիորեն կրում են միջնադարին բնորոշ դավանաբանական խորհրդանշական բնույթ: Հեռու լինելով իրապաշտական իլլուզոնիստական ձևերի արտահայտման խնդրից, նկարիչը ստեղծում է պատկերավորման իր ուրույն լեզուն: Այդ տեղ առաջնայինը հոգեկան աշխարհի ոլորտն է. մի միտում, որը, հատկապես արևելյան հողում, նպաստելու էր արվեստում պասսիվ հայեցողականության ու պաշտամունքի ուժեղացմանը¹⁹: Այդ հա-



Նկ. 8. «Չորս ավետարանիչներ»

կումները հիշյալ ձեռագրում (ընդհանրապես Վասպուրականի մանրանկարչության մեջ) արտահայտվում է հին արվեստին հատուկ ոճի պարզեցված ձևերով, որտեղ ամեն մի մանրամասն ինչ-որ չափով կրում է նաև սեմանտիկ-նշանային իմաստ: Սեմանտիկ-նշանային այդ ձևերը քավարարում էին միջնադարյան քրիստոնյա մարդուն գերագույն արքայությունների հետ հոգեկան շփման մեջ մտնելու համար:

Նկարիչ Մելքիսեդեկի ստեղծած պատկե-

¹⁵ Դեպքին ներկա է նաև Հարություն առած Հիսուսը: Թեման մեկնաբանված է ոչ թե Մարկոսի և Մատթեոսի Ավետարաններին համապատասխան, այլ Հովհաննեսի և Դուկասի:

¹⁶ Մոտավոր նման հորինվածք է նաև Մատ. № 4818 ձեռագրում (նկարիչ Հովսեփ), որը նույնպես եզակի է այդ շրջանի ձեռագրերի մեջ (XIV դ. սկիզբ):

¹⁷ Ավետարանիչների պատկերագրության մասին տե՛ս W. Hatch, Faestmiles and descriptions of minuscule manuscripts of the new testament, Cambridge, 1951, p. 33. В. Д. Ляхачев, Четвероевангелие XI века в собрании Ленинградской публичной библиотеки („Византийский Временник“, XIX, 1961, ст. 150).

¹⁸ Պոչերի նման զարդերը (նաև ձիերի և այլ կենդանիների մոտ) գալիս է արևելյան արվեստի հին սովորույթներից, որը լայն տարածում ստացավ հատկապես սասանյան շրջանի արվեստում:

¹⁹ Վ. Ն. Լազրևի խոսքերով սասան, նման դեպքում նկարիչներն իրենց առջև խնդիր են դնում՝ պատկերել ոչ թե մասնակի երևույթները, այլ դրանց հիմքում ընկած գաղափարը, տալ ոչ թե երևույթի անցողիկ, պատահական կողմերը, նրա փոփոխվող գծերը, այլ անփոփոխ էությունը (История Византийской Живописи, Москва, 1946, [ст. 18—29 և այլն):

րալին աշխարհին, գծի²⁰ և գույնի նրա ուրույն լեզվին, ամենից շատ բնորոշ է դառնում սուր դիտողականությունն ու տպավորիչ անմիջականությունը:

Հորինվածքներն ունեն պարզ-տարածական կառուցվածք: Կերպարների գործողության գոտին սահմանափակվում է ավելի շատ նշանադրումներով, քան ճարտարապետական ներքնամասերի (ինտերյեր) կամ առարկաների որոշակի պատկերմամբ: Գլխավորը մնում է ընդհանուր գաղափարի ամփոփ արտահայտումը:

Գծի, որպես արտահայտման գլխավոր միջոցի, դերի հետ մեկտեղ Մելքիսեդեկի աշխատանքներում կարևոր տեղ է հատկացվում գույնին. օգտագործվում է ընդամենը չորսը՝ կարմիր, կանաչ, կապույտ, դեղին, բայց խտացված տոներով, մաքուր ու հնչեղ: Ըստ որում, գունաշարի տպավորությունը պայմանավորվում է այդ գույներից յուրաքանչյուրի ծավալահատվածի չափով, որը որոշվում է հարևանող գույնի ներդաշնության: Նկարիչը խուսափում է գունահատվածների մասնատվածությունից: Կերպարները մեկնաբանվում են հնարավորին չափ լայն գունամասսայով, երբեմն երկու գույնի օգնությամբ՝ ավետարանիչների դիմանկարները, Մարիամը «Տյառնընդառաջ»-ում և այլն: Այդ պայմաններում և տպավորության այդ սահմաններում գունահատվածներից յուրաքանչյուրը ձեռք է բերում ոչ միայն սուկ «իմֆորմացիոն» իմաստ, այլև կառուցվածքային որոշակի նշանակություն:

²⁰ Նրա մոտ կերպարներն ու առարկաները ոչ միայն խիստ պարզեցված են ու հստակ դասավորված, այլև արտահայտված գծային «մաներիզմի» յուրատիպ ոճավորումներով:

Ձևակերտման ու գունային այդ հատկանիշները (ակամայից մոտաբերում ենք հինավուրց մեր եկեղեցիների՝ Լմբատի, Թալիհի, Աղթամարի, Տաթևի, Անիի որմնանկարների անմոռաց հմայքը, VII—X դդ. հայկական մանրանկարչության կենսահաստատ շունչը) Մելքիսեդեկի աշխատանքները համակում են խոր հուզականությամբ և անսովոր ուժեղ տպավորությամբ:

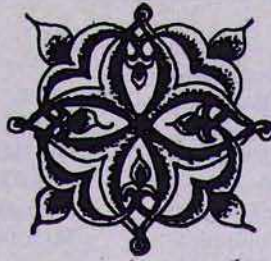
Ամփոփենք մեր խոսքը.

ա) Մելքիսեդեկի սույն ձեռագրի մանրանկարները եզակի են իրենց հնամենի պատկերագրությամբ և որպես այդպիսիք մոտավոր աղերս են ձգում Վասպուրականի հյուսիսային մահազներում (Բերկրի) XIII դ. վերջում և XIV դ. սկզբին պատկերագրողված մի խումբ ձեռագրերի հետ (Մատ. ձեռ. № № 4314, 4818, 4052, 4808):

բ) Վասպուրականի մանրանկարներին բնորոշ հարթագծային յուրատիպ ոճը, իր «մաներիստական» երանգներով, ըստ էության, չի սահմանափակվել միայն այդ դրպրոցի շրջանակներով: Մելքիսեդեկի ձեռագրի օրինակը ցույց է տալիս, որ դա մշակության լայն միջավայրի արդյունք էր²¹, որը հավասարապես կարող էր դրսևորվել ինչպես Վասպուրականում, այնպես էլ այդ միջավայրի մեջ մտնող մեկ այլ տարածքում: Տվյալ դեպքում նկատի ունենք Բարձր Հայքի կամ Փոքր Ասիայի շրջանները:

²¹ Խոսելով մշակության ընդհանուր միջավայրի մասին, Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը գրում է. «Ասորիքը, Միջագետքը, Պարսկաստանը, Հայաստանը, Կապադովկիան, մինչև իսկ Փոքր Ասիայի միջին գավառները մի ամբողջություն են կազմում արվեստի տեսակետով» («Հայ արվեստի ծագումն ու ունեդարը», «Հասկ», 1954, հունվար, էջ 25):





ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄՈՒԹԵՂՅԱՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ*

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ
ԼԵՎՈՆ. Ա. (1198—1218)

Ա. ր. Թ. ա. Թ.

259. Օծման դրամ. թողարկված միապետի, Հիսուս-Քրիստոսի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, Լևոն Ռուբենյանին հայոց թագավոր օժելու առթիվ, 1198 թվին, ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵՐՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ արձանագրությամբ:

260—263. Նույնը, ինչպես նախորդը, օծման դրամ, բայց երկու առյուծների և նրանց միջև խաչի պատկերներով: Չորս հատ, դրվագված տարբեր փորագրության կնիքներով:

264—265. Երկդրամ. թողարկված գահին բազմած հայոց միապետի և դեպի ձախ կանգնած խաչակիր առյուծի պատկերներով, ԼԵՒՈՆ ԹԳՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵՐՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ արձանագրությամբ, երկու հատ, դրվագված տարբեր կնիքներով:

266—267. Կես երկդրամյան. նույն պատկերագրությամբ, ինչպես նախորդը, բայց փոքր կշռային ու տրամագծային չափերի: Երկու հատ, տարբեր կնիքներով դրվագված:

268—334. Դրամ. թողարկված գահին բազմած միապետի (հանդիպահայաց, մի ձեռքին խաչ, մյուսին՝ շուշան) և երկու առյուծների ու նրանց միջև խաչի պատկերներով, ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵՐՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված 67 հատ նույնանման միավորներ:

335—336. Կես դրամ. թողարկված Կիլիկիայում հայոց թագավոր Լևոն Ա-ի և երկու առյուծների պատկերներով, հայերեն արձանագրություններով, ինչպես նախորդները, բայց դրվագված տարբեր կնիքներով, երկու հատ:

Պ ղ ի ճ

337—358. Դանգ. թողարկված Սիս քաղաքում, առյուծի թագազարդ գլխի և երկթև խաչի պատկերներով, ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵՆԼ Ի ՔԱՂԱՔՍ Ի ՄԻՍ արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված 22 նույնանման օրինակներ:

ԶԱԲԵԼ-ՀԵԹՈՒՄ (1226—1271)

Ա. ր. Թ. ա. Թ.

359—403. Դրամ. թողարկված Զաբել թագուհու և Հեթումի զահակալության տարիներին, մի կողմից թագավոր-թագուհու հանդիպահայաց, ողջ հասակով կանգնած, երկուսը միասին մեկ խաչ բռնած, իսկ մյուս կողմում դեպի աջ քայլող խաչակիր առյուծի պատկերներով, ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆ ԱՅ Է ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված 45 նույնանման օրինակներ:

404—406. Կես դրամ. նույն պատկերագրությամբ, ինչպես նախորդը, դրվագված տարբեր կնիքներով: Երեք նույնանման օրինակներ:

* Ծառուհակված «Էջմիածին» ամսագրի 1976 թվականի № 2-ից: Բնական չափերից պատկերները երկու-երեք անգամ մեծացված են:

407. Դրամ. թողարկված Իկոնիայի սուլթանի Քայ-Քոքադ իբն Քայ-Խուսրաուի անվան արաբատառ գրությամբ և հալոց միապետ Հեթումի ձիավոր պատկերով, շուրջը հայերեն Հեթոնի թԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ արձանագրությամբ:

408. Դրամ. թողարկված Սիս քաղաքում, մի կողմից Հեթումի ձիավոր պատկերով, շուրջը՝ Հեթոնի թԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ արձանագրությամբ, իսկ մյուս կողմից սելջուկյան սուլթան Քայ-Խուսրաու իբն Քայկոքադի անվան ու տիտղոսների արաբատառ գրությամբ:

Պ Պ Ի Ը Ը

409—429. Դանգ. թողարկված Սիս քաղաքում, Հեթումի (գաճին բազմած արքայական նշաններով) և հավասարաթև խաչի պատկերներով, Հեթոնի թԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված, նույնանման 21 օրինակներ:

430—435. Քարտեզ. թողարկված Սիս քաղաքում, Հեթումի (ձիավոր) և հավասարաթև խաչի պատկերներով, Հեթոնի թԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ արձանագրություններով: Վեց նույնանման օրինակներ, դրվագված տարբեր կնիքներով:

436—445. Քարտեզ. թողարկված Սիս քաղաքում, նույն տարիներին, բայց Հեթումի գաճին բազմած տեսքով, հավասարաթև խաչի նշանով, Հեթոնի թԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ արձանագրություններով: Տասը նույնանման օրինակներ, տարբեր կնիքներով դրվագված:

ԼԵՎՈՆ Բ (1270—1289)

Ա Ր Ծ Ա Ք

446—491. Նոր դրամ. թողարկված ձիավոր միապետի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, ԼԵՈՆ ԹԱԳԱԻՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված նույնանման 46 օրինակներ:

492—494. Կես դրամ. ձիավոր թագավորի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, առանց արձանագրությունների, դրվագված տարբեր կնիքներով, երեք հատ:

Պ Պ Ի Ը Ը

495—504. Քարտեզ. առյուծի և հավասարաթև խաչի պատկերներով, ԼԵՈՆ ԹԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված, տասը հատ:

ՀԵԹՈՆԻ Մ Բ (1289—1306)

Բ Ի Ն Ը

503—508. Պղնձի խառնուրդով փոքրիկ արծաթյա դրամներ, թագավորի հանդիպահայաց պատկերով և հավասարաթև խաչ նշանով, Հեթոնի թԱԳԱԻՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված, չորս հատ:

Պ Պ Ի Ը Ը

509—513. Քարտեզ. թողարկված միապետի հանդիպահայաց պատկերով և երկթև խաչի նշանով, Հեթոնի թԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի Ս. արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված, հինգ հատ:

514—518. Քարտեզ. միապետի ծալապատիկ նստած (ղեկը ձեռքին) պատկերով և հավասարաթև խաչի նշանով, Հեթոնի թԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵԱԼ Ի ՍԻՍ արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված, հինգ հատ:

ՍՄԲԱՏ (1296—1298)

Ա Ր Ծ Ա Ք

519—522. Նոր դրամ. թողարկված միապետի (գաճին բազմած) և խաչը պահանող երկու առյուծների պատկերներով, ՍՄԲԱՏ ԹԱԳՈՐ ՀԱՅՈՑ ԿԱՐՈՐՈՂՈՒԹՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված, չորս հատ:

Պ Պ Ի Ը Ը

523—530. Քարտեզ. թողարկված ձիավոր թագավորի պատկերով և հավասարաթև խաչի նշանով, ՍՄԲԱՏ ԹԱԳՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵԱԼ ՔԱՂԱՔ ՍԻՍ արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված, ութ հատ:

ԼԵՎՈՆ Գ (1301—1307)

Ա. ր ծ ա թ

531—539. Թագվորիմ. ձիավոր միապետի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵՆ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված, ինը հատ:

Պ ղ ի ն ձ

540—549. Քարտեզ. միապետի (ծալապատիկ նստած) պատկերով և հավասարաթև խաչի նշանով, ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅ ԾԻՆԵՆ Ի ԳԱՂԱ և ջնջված արձանագրություններով, ինչպես նաև երկու անգամ ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ արձանագրություններով: Տարբեր կնիքներով դրվագված, տասը հատ:

ԱՎԾԻՆ (1308—1320)

Ա. ր ծ ա թ

550—551. Օծման դրամ. թողարկված միապետի (գահին բազմած), ինչպես նաև խաչի և երկու առյուծների պատկերներով, ԱԻԾԻՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ ԿԱՐՈՂՈՒԹՔՆ ԱԾՈՑ արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված երկու հատ:

552—560. Թագվորիմ. ձիավոր միապետի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, ԱԻԾԻՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅ. ԾԻՆԵՆ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ արձանագրությամբ և տարբերակներով: Տարբեր կնիքներով դրվագված, ինը հատ:

561. Թագվորիմ. թողարկված արաբատառ մաշված արձանագրություններով:

Պ ղ ի ն ձ

562—567. Փող. միապետի գահին բազմած պատկերով և հավասարաթև խաչի նշանով, ԱԻԾԻՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵՆ Ի ԳԱՂԱԳ Ս արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով դրվագված, վեց հատ:

ԼԵՎՈՆ Դ (1320—1342)

Ա. ր ծ ա թ

568—585. Թագվորիմ. ձիավոր միապետի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵՆ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ արձանագրությամբ: Տարբեր կնիքներով թողարկված, տասներեք հատ:

Պ ղ ի ն ձ

586—597. Փող. միապետի գահին բազմած պատկերով և զարդարուն (հավասարաթև) խաչի նշանով, ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵՆ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻՍ արձանագրությամբ: Տարբերակներ, տասներկու հատ:

ԿԻ (1342—1344)

Ա. ր ծ ա թ

598. Թագվորիմ. ձիավոր միապետի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, ԿԻ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵՆ Ի ՔԱՂԱՔԸՆ ՍԻ(“) մաշված արձանագրությամբ:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ (1344—1363)

599—613. Թագվորիմ. ձիավոր միապետի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵՆ Ի ՔԱՂԱՔ ՍԻՍ արձանագրությամբ: Տարբերակներ, տասնհինգ հատ:

Պ ղ ի ն ձ

614—615. Փող. գահին բազմած միապետի պատկերով և հավասարաթև զարդարուն խաչի նշանով, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ԾԻՆԵՆ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս արձանագրությամբ: Տարբերակներ, երկու հատ:

ԼԵՎՈՆ ԲՈՒՆԱԿԱԼ (1363—1365)

Ա. ր ծ ա թ

616—624. Թագվորիմ. ձիավոր միապետի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ ԾԻՆԵՆ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի Ս արձանագրությամբ: Տարբերակներ, ինը հատ:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ (1365—1373)

Ա. ր ծ ա թ

625—638. Թագվորիմ. ձիավոր միապետի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԱԳԱՐ ՀԱՅ ԾԻՆԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ արձանագրությամբ: Տարբերակներ, տասնչորս հատ:

ԼԵՎՈՆ Ե (1374—1375)

Ա. ր ծ ա թ ա ղ ի ն ձ

639. Բիլոն. միապետի (հանդիպահայաց) պատկերով և հավասարաթև խաչի նշանով, ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ արձանագրությամբ:

640—641. Բիլոն. միապետի (հանդիպահայաց) պատկերով և զարդարուն հավասարաթև խաչով, ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱՆԻ ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ Ա խիստ մաշված արձանագրությամբ: Տարբերակներ, երկու հատ:

Պ ղ ի ն ձ

642—644. Փող, քայլող առյուծի և հավասարաթև խաչի պատկերներով, ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱՆԻՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ մաշված արձանագրությամբ: Տարբերակներ, երեք հատ:

ՀԵՏՈՒԻԲԵՆՅԱՆ ԱՐԾԱԹԱՊՂԻՆԶ

645. Բիլոն, ձիավոր թագավորի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, հայերենի մեմակող մաշված արձանագրությամբ:

ԱՆՈՐՈՇ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Ա թ ծ ա թ

646—647. Դրամ. ձիավորի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱՆԻՈՐ մաշված արձանագրությամբ: Տարբերակներ, երկու հատ:

648. Դրամ. առյուծի և հավասարաթև խաչի պատկերներով, խիստ մաշված արձանագրությամբ:

649—651. Խիստ մաշված Միջնաբերդի և հավասարաթև խաչի պատկերներով, անընթեռնելի արձանագրությամբ: Տարբերակներ, երեք հատ:

652. Դրամ. ձիավոր թագավորի և խաչակիր առյուծի պատկերներով: Մաշված հայտառ արձանագրությամբ:

653—654. Քարտեզ. ձիավոր թագավորի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, խիստ մաշված, անընթեռնելի հայերեն արձանագրություններով: Տարբերակներ, երկու հատ:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԾԱՀԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐ

ԿԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐ

Ո ս կ ի

655. Թուման. Ֆաթիա Ալի շահի անունով, թողարկված Քաշանում հիջրայի 1236 թվականին:

656. Կես թուման. Մուհամմեդ Հասան խանի անունով, թողարկված Թավրիզում 1750—1770 թվականներին:

ՍԵՖՅԱՆՆԵՐ

Ա թ ծ ա թ

657. Աքսաի. շահ Աքբա 2-րդի անունով, թողարկված 1642—1667 թվականներին:

658. Աքսաի. շահ Հուսեյնի անունով, մաշված անընթեռնելի պարսկերեն արձանագրություններով, թողարկված 1783—1786 թվականներին:

659. Աքսաի. շահ Հուսեյնի անունով, ջրնջված արձանագրություններով, թողարկված Երևանում 1783—1786 թվականներին:

660. Աքսաի. շահ Հուսեյնի անունով, ջրնջված արձանագրություններով, թողարկված Թավրիզում:

ԱՖՇՈՐՅԱՆՆԵՐ

Ա թ ծ ա թ

661. Նադիրի, Նադիր շահի անունով, թողարկված Թավրիզում հիջրայի 1157 թ.:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Պ ղ ի ն ձ

662. Ֆուլուս. արևի պատկերով և պարսկերեն արձանագրությամբ, թողարկված Երևանում 17-րդ դարում:

663. Ֆուլուս. սիրամարգի պատկերով և պարսկերեն արձանագրությամբ, թողարկված Երևանում 17-րդ դարում:

664. Ֆուլուս. առյուծի պատկերով և պարսկերեն արձանագրությամբ, թողարկված Երևանում 17-րդ դարում:

665. Ֆուլուս. կապի պատկերով, պարսկերեն մաշված գրությամբ, թողարկված Երևանում 17—18-րդ դարերում:

666—667. Ֆուլուս. փղի պատկերով և պարսկերեն արձանագրությամբ, թողարկված Երևանում 17—18-րդ դարերում:

668. Ֆուլուս. լորիկի պատկերով, մաշված պարսկերեն արձանագրությամբ, թողարկված Երևանում 17—18-րդ դարերում:

669. Ֆուլուս. հովազի պատկերով և պարսկերեն արձանագրությամբ, թողարկված Երևանում հիջրայի 1122 թ. (=մ. թ. 1710—1711 թվականներին):

670. Ֆուլուս. առյուծի և աղվեսի պատկերներով, պարսկերեն արձանագրությամբ, թողարկված Երևանում հիջրայի 1123 թ. (=մ. թ. 1711—1712 թվականներին):

671. Ֆուլուս. պարսկերեն մաշված արձանագրությամբ, թողարկված Նախճավանում 18-րդ դարի սկզբին:

672. Ֆուլուս. ոչխարի պատկերով և պարսկերեն մաշված արձանագրությամբ, թողարկված Նախճավանում 18-րդ դարի սկզբին:

673—675. Ֆուլուս. առյուծի և արևի պատկերներով, պարսկերեն ջնջված արձանագրությամբ, թողարկված Իրանում:



ՀԱՅՈՑ «ԱՐՔԱՅԻՑ ԱՐՔԱ» ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ԴԻՄԱՔԱՆԴԱԿԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՄԱՅՐ ԴԻՑՈՒՀՈՒ ՊԱՏԿԵՐԸ ԱՐԾԱԹՅԱ ԴՐԱՄԻ ՎՐԱ (Մ. թ. Ա. Ա. դար)



ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԾԱԹՅԱ ԴՐԱՄ, ԹՈՂԱՐԿՎԱԾ ԼԵՎՈՆ ՌՈՒԲԵՆՅԱՆԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1198—1219)

18-րդ դարի սկզբին: Երեք հատ, տարբեր փորագրության կնիքներով դրվագված օրինակներ:

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Ո ս կ Ի

676. Կես ֆունդուլի. սուլթան Աբդ-ալ-Համիդի անվան և տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ, թողարկված Եգիպտոսում հիշրայի 1187 թ. (=մ. թ. 1773—1774 թվականներին):

Ա թ ծ ա թ

677. Ղուրուշ. Մուստաֆա 2-րդ սուլթանի անվան և տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ, թողարկված Կ. Պոլսում 1109 թ. (=մ. թ. 1697—1698 թթ.):

678—679. Ղուրուշ. Ահմեդ 3-րդ սուլթանի անվան և տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ, թողարկված Կ. Պոլսում հիշրայի 1115 թ. (=մ. թ. 1703—1704 թվականներին): Երկու տարբեր կնիքներով դրվագված օրինակներ:

680. Օնիկ. Ահմեդ 3-րդ սուլթանի անվան և տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ, թողարկված Թիֆլիսում 1703—1730 թվականներին:

681. Ղուրուշ. Մահմուդ 1-ին սուլթանի ստորագրության դրոշմով և նրա տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ, թողարկված Կ. Պոլսում հիշրայի 1143 թ. (=մ. թ. 1770—1771 թթ.):

682. Ղուրուշ. Մուստաֆա 3-րդ սուլթանի անվան և տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ, թողարկված Իսլամբուլում հիշրայի 1171 թ. (=մ. թ. 1757—1758 թթ.):

683—884. Ղուրուշ. Սելիմ 3-րդ սուլթանի ստորագրության դրոշմով և նրա տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ, թողարկված Իսլամբուլում հիշրայի 1203 թ. (=մ. թ. 1788—1789 թթ.):

685—686. Ղուրուշ. Աբդ-ալ-Ազիզ սուլթանի ստորագրության դրոշմով և նրա անվան արաբերեն արձանագրությամբ, թողարկված Կ. Պոլսում հիշրայի 1277 թ. (=մ. թ. 1860—1861 թթ.):

687. Ղուրուշ. Աբդ-ալ-Ազիզ սուլթանի ստորագրության դրոշմով և արաբերեն արձանագրությամբ, թողարկված Կ. Պոլսում հիշրայի 1293 թ. (=մ. թ. 1876 թ.):

Պ ղ Ի ճ

688. Բեշլիկ. Մահմուդ 2-րդ սուլթանի ստորագրության դրոշմով և արաբերեն արձանագրությամբ, թողարկված Կ. Պոլ-

սում հիշրայի 1223 թ. (=մ. թ. 1808—1809 թթ.):

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Ո ս կ Ի

689. Չերվոնց. Պավել 1-ինի անունով և հավասարաթև խաչի նշանով, ռուսերեն քառատող արձանագրությամբ, թողարկված 1797 թ.:

Ա թ ծ ա թ

690. Ռուբլ. Աննա Իվանովնայի պատկերով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1733 թ.:

691. Պոլուպոլտինցիկ. Ելիզավետա Պետրովնայի պատկերով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1747 թ.:

692—693. Գրիվենցիկ. Ելիզավետա Պետրովնայի պատկերով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1747 թ.: Երկու տարբեր կնիքներով դրվագված օրինակներ:

694. Ռուբլ. Ելիզավետա Պետրովնայի պատկերով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1753 թ.:

695—696. Պոլուպոլտինցիկ. Ելիզավետա Պետրովնայի պատկերով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1756 թ., երկու հատ:

697. Պոլուպոլտինցիկ. Ելիզավետա Պետրովնայի պատկերով, թողարկված 1758 թ.:

698. Գրիվենցիկ. Ելիզավետա Պետրովնայի պատկերով, թողարկված 1756 թ.:

699. Գրիվենցիկ, բայց ջնջված թվականով:

700. Պոլուպոլտինցիկ. Եկատերինա 2-րդի պատկերով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1766 թ.:

701. Պոլուպոլտինցիկ. Եկատերինա 2-րդի պատկերով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1768 թ.:

702. Ռուբլ. Եկատերինա 2-րդի պատկերով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1775 թ.:

703. Պոլուպոլտինցիկ. Եկատերինա 2-րդի պատկերով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1777 թ.:

704. Պոլուպոլտինցիկ. Եկատերինա 2-րդի պատկերով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1780 թ.:

705. Ռուբլ. Եկատերինա 2-րդի պատկերով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1782 թ.:

706. Պոլուպոլտինցիկ. Եկատերինա 2-րդի պատկերով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1783 թ.:

707. Ռուբլ. Եկատերինա 2-րդի պատկերով, նրա անվան ու տիտղոսների արձանագրությամբ, կայսրության զինանշանով, թողարկված 1786 թ.:
708. Գրիվեննիկ. Եկատերինա 2-րդի պատկերով, նրա անվան ու տիտղոսների ուսերեն արձանագրությամբ, թողարկված 1787 թ.:
709. Պոլուպոլտիննիկ. Եկատերինա 2-րդի պատկերով, նրա անվան և տիտղոսների արձանագրությամբ, կայսրության զինանշանով, թողարկված 1792 թ.:
- 710—712. Պոլուպոլտիննիկ. Եկատերինա 2-րդի պատկերով, կայսրության զինանշանով, ուսերեն արձանագրությամբ, առանց թվականի, թողարկված 1762—1796 թվականներին, երեք հատ:
713. Ռուբլ. Ալեքսանդր 1-ինի անունով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1818 թ.:
714. Հիսուն կոպեկ. Նիկոլայ 2-րդի պատկերով և կայսրության զինանշանով, թողարկված 1899 թ.:

Պ ի ճ ձ

715. Դենգա, թագակիր երկգլխանի արծվի պատկերով, թողարկված 1781 թ.:
716. Պոլուշկա. թագակիր երկգլխանի արծվի պատկերով, թողարկված 1786 թ.:
717. Կոպեշկա. Եկատերինա 2-րդի անունով, թողարկված Սիբիրում 1776 թ.:
718. Երկու կոպեկ. Պավել 1-ինի անվան սկզբնատառերի խոշոր գրությամբ և կայսրական թագի պատկերով, թողարկված 1798 թ.:

ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Պ ի ճ ձ

719. Վրացերեն և արաբերեն արձանագրություններով, Բագրատունյաց տոհմի նշանով, Թամար թագուհու և նրա ամուսնու՝ Դավիթ Սուլանի անունների կրճատ գրերով, թողարկված քրոնիկոնի 420 (=մ. թ. 1200) թ.: Կրկնադրոշմ օրինակ:
- 720—723. Վրացերեն և արաբերեն արձանագրություններով, Թամար թագուհու և նրա ամուսնի Դավիթ Սուլանի անուններով, Բագրատունյաց տոհմական նշանով, թողարկված Վրաստանում քրոնիկոնի 420 (=մ. թ. 1200) թ.: Չորս տարբեր կնիքներով դրվագված օրինակներ:

Ա թ ծ ա թ

724. Աբասի. պարսկերեն արձանագրություններով, առանց անունի, թողարկված Թիֆլիսում հիջրայի 1183 (=մ. թ. 1769—1770) թվականներին:
725. Կես մարշիլ (Էքսլաուորիանի). պարսկերեն արձանագրություններով, առանց իշխանական անունի արձանագրության, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1183 թ.:
726. Աբասի. պարսկերեն արձանագրություններով, ինչպես նախորդը, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1184 թ. (=մ. թ. 1770—1771 թթ.):
727. Աբասի. պարսկերեն արձանագրությամբ, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1189 թ.:
728. Աբասի. պարսկերեն արձանագրությամբ, առանց իշխանական անունի, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1190 թ.:
- 729—730. Աբասի. նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1191 թ., երկու հատ:
731. Աբասի. նույն տվյալներով, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1192 թ.:
732. Աբասի. պարսկերեն արձանագրություններով, առանց իշխանական անունի, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1193 թ.:
- 733—734. Աբասի. պարսկերեն արձանագրություններով, առանց իշխանական անունների, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1194 թ., երկու հատ:
735. Աբասի. նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1195 թ.:
736. Աբասի. նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1200 թ. (=մ. թ. 1784—1785 թթ.):
737. Աբասի. նույն տվյալներով, ինչպես նախորդները, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1201 թ.:
- 738—739. Աբասի. նույն տվյալներով, ինչպես նախորդները, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1202 թ., երկու հատ:
- 740—741. Աբասի. նույն տվյալներով, ինչպես նախորդները, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1203 թ.:
742. Աբասի. նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1204 թ.:
- 743—744. Աբասի. նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1205 թ., երկու հատ:
- 745—746. Աբասի. նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, թողարկված Տիֆլիսում հիջրայի 1207 թ., երկու հատ:



ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԾԱԹՅԱ ԴՐԱՄ, ԹՈՂԱՐԿՎԱԾ ՋԱԲԵԼ
ԹԱԳՈՒՀՈՒ ԵՎ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԳԱՀԱԿԱՂՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (ԺԳ ԴԱՐ)



ՄՈՆԳՈԼԱԿԱՆ ԱՐԾԱԹՅԱ ԴՐԱՄ, ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԱՂՈԹՔԻ «ՅԱՆՈՒՆ ՀՕՐ, ԵՒ
ՈՐԴԻՈՅ, ԵՒ ՀՈԳԻՈՅՆ ՍՐԲՈՅ. ՄԻԱԿ ԱՍՏՈՒԱԾ» ԱՐԱՔԵՐԵՆ ԱՐՋԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ
ԵՎ ԽԱՁԻ ՆՇԱՆՈՎ, ԹՈՂԱՐԿՎԱԾ ԺԳ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ



ՀԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՊԱՏԿԵՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆ-
ԴԱԿԱՆ ՈՍԿՅԱ ԴՐԱՄԻՎՐԱ, ԴՐՎԱԳՎԱԾ
ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը ԿԱՅՍԵՐ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒ-
ԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1025—1028)



ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԾԱԹՅԱ ԴՐԱՄ, ԹՈՂԱՐԿՎԱԾ ԼԵՎՈՐ
ՌՈՒԲԵՆՅԱՆԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻ-
ՆԵՐԻՆ (1198—1219)



ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՈՍԿՅԱ ԴՐԱՄ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ժ ԴՈՒԿԱՍ ԿԱՅՍԵՐ (1059—1067)
ԵՎ ՀԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ



747. Աբասի. նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, թողարկված Տփղիսում հիշրայի 1209 թ.:

748—749. Աբասի. նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, թողարկված Տփղիսում հիշրայի 1210 թ.:

750—751. Աբասի. նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, թողարկված Տփղիսում հիշրայի 1211 թ., երկու հատ:

752—753. Աբասի. նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, թողարկված Տփղիսում հիշրայի 1213 թ., երկու հատ:

754—762. Աբասի. պարսկերեն արձանագրություններով, առանց իշխանավորի անվան, նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, թողարկված Տփղիսում, չնշված թվականով, ինը հատ:

Պ Պ Ի Ն Ճ

763. Կես աբասի. վրացերեն և պարսկերեն արձանագրություններով, ինչպես նաև ռուսական կայսրության զինանշանի պատկերով, թողարկված Տփղիսում հիշրայի 1202 թ.:

ՌՌԻՍ-ՎՐԱՍԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Ա Ր Ծ Ա Յ

764—765. Երկու աբասի. վրացերեն գրերով, քաղաքի աշտարակաձև թագի պատկերով, թողարկված Տփղիսում 1819 թ., երկու հատ:

766—767. Աբասի. վրացերեն արձանագրությամբ, թողարկված Տփղիսում 1819 թ., երկու հատ:

768—769. Երկու աբասի. վրացական արձանագրություններով, թողարկված Տփղիսում 1831 թ., երկու հատ:

770—771. Աբասի. վրացական արձանագրություններով, թողարկված Տփղիսում 1831 թ., երկու հատ:

772—773. Կես աբասի. վրացական արձանագրություններով, թողարկված Տփղիսում 1831 թ., երկու հատ:

774. Երկու աբասի. վրացական արձանագրություններով, թողարկված Տփղիսում 1832 թ.:

Պ Պ Ի Ն Ճ

775. Բսան փուլ. վրացերեն գրերով, «Թբիլիսի» անունով և քաղաքի աշտարակաձև թագի պատկերով, թողարկված Տփղիսում, առանց թվականի հիշատակության:

ԱՐԵՎՄՏԱԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Ո Ա Կ Ի

776. Դուկատ. Հիսուս-Քրիստոսի պատկերով և լատիներեն գրություններով, թո-

ղարկված Վենետիկում 14-րդ դարում:

777. Դուկատ. Հիսուս-Քրիստոսի և դուքս Լյուդովիկոսի պատկերներով, ինչպես նաև լատիներեն արձանագրություններով, թողարկված Վենետիկում 14-րդ դարի վերջին:

778. Մեդալիոն. կայսր Լեոպոլդոսի և միապետության զինանշանի պատկերներով, ինչպես նաև լատիներեն արձանագրություններով, թողարկված Ավստրիայում 1705 թ.:

Ա Ր Ծ Ա Յ

779. Տալեր. Մավրիկիոսի և նրա դքսության զինանշանի պատկերներով, թողարկված Սաքսոնիայում 1548 թ.:

780. Տալեր. միապետի և թագավորության զինանշանի պատկերներով, թողարկված Բելգիայում 1648 թ.:

781. Դուկատ. Հիսուս-Քրիստոսի պատկերով և լատիներեն արձանագրությամբ, թողարկված Վենետիկում 14—15-րդ դարերում:

782. Դուկատ. Անտոնիո Վենետցոյի և Հիսուս-Քրիստոսի պատկերներով, թողարկված Վենետիկում 1382—1400 թվականներին:

783. Տալեր. Իոհան Ալբերտոսի պատկերով և նրա իշխանության զինանշանով, թողարկված Գերմանիայում 1549 թ.:

784. Գրոշ. Միգիզմունդ 3-րդ թագավորի պատկերով և նրա իշխանության զինանշանով, թողարկված Լեհաստանում 1624 թ.:

785. Տալեր. Մանսֆելդի իշխանության զինանշանի և գրահավոր ձիավորի պատկերներով, թողարկված 1663 թ.:

786. Տալեր. Մաքսիմիլիանի պատկերով և Բավարիայի ու Պրուսիայի իշխանության զինանշանով, թողարկված 1614 թ.:

787. Տալեր. Գեորգ Վիլհելմ 5-րդի պատկերով և Բրանդենբուրգի հերցոգության զինանշանով, թողարկված 1623 թ.:

788. Տալեր. Ֆրիդրիկուս թագավորի և Պրուսիայի զինանշանի պատկերներով, թողարկված 1752 թ.:

789. Տալեր. Մարիա-Թերեզայի և Ավստրո-հունգարիայի միապետության զինանշանի պատկերներով, թողարկված 1780 թ.:

790. Լիվրա. Լյուդովիկոս 14-րդի պատկերով և նրա անվան ու տիտղոսների լատիներեն արձանագրություններով, թողարկված Ֆրանսիայում 1691 թ.:

791. Ֆրանկ. Լյուդովիկոս 15-րդի անունով և միապետության զինանշանի պատկե-

- րով, թողարկված Ֆրանսիայում 1726 թ.:
792. Ֆրանկ. Լյուդովիկոս 16-րդի պատկերով, նրա անվան և տիտղոսների լատիներեն արձանագրություններով, թողարկված Ֆրանսիայում:
793. Ութ ութալ. Կառլոս 4-րդի և միապետության զինանշանի պատկերներով, ինչպես նաև լատիներեն արձանագրություններով, թողարկված Իսպանիայում 1793 թ.:
794. Ութ ութալ. Կառլոս 4-րդի և նրա միապետության զինանշանի պատկերներով, լատիներեն արձանագրություններով, թողարկված Իսպանիայում 1794 թ.:
- 795—796. Ութ ութալ. Կառլոս 4-րդի և նրա զինանշանների պատկերներով, նույն արձանագրություններով, ինչպես նախորդը, թողարկված Իսպանիայում 1797—1799 թթ., երկու հատ:
797. Տալեր. Էռնեստ Ավգուստ 5-րդի պատկերով և նրա իշխանապետության զինանշանով, թողարկված Հաննովերում 1842 թ.:

Պ Պ Ի Ն Ը

798. Պեննի. բրիտանական կայսր Գեորգ 3-րդի պատկերով և նրա անվան ու տիտղոսների լատիներեն արձանագրությամբ, թողարկված 1797 թ.:
799. Ութ մարավեղիս. Իզաբելա թագուհու և միապետության զինանշանի պատկերով, լատիներեն արձանագրությամբ, թողարկված Իսպանիայում 1844 թ.:
800. Պեննի. Վիկտորիա թագուհու և գեներալ Թոմի պատկերներով, թողարկված Բրիտանական Կայսրության կողմից 1816 թ.:
801. Պեննի. Վիկտորիա թագուհու և ծովերի դիցուհու պատկերներով, թողարկված Բրիտանական Կայսրության կողմից 1877 թ.:

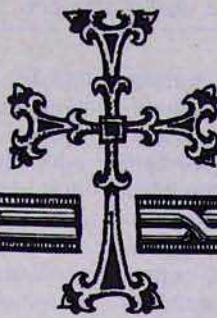
ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Ա Ր Ծ Ք

- 802—803. Դոլլար. դիցուհու և թևատարած արծվի պատկերներով, թողարկված ԱՄՆ-ում 1878 թ.:

804. Դոլլար. նույն պատկերագրությամբ, ինչպես նախորդը, թողարկված ԱՄՆ-ում 1888 թ.:
805. Կես պեննի. Մոնրեալի դրամատան պատկերով, թողարկված Կանադայում 1844 թ.:
806. Սոլի. Պերուի Հանրապետության զինանշանով, թողարկված 1870 թ.:
807. Հիսուն սենտ. հանրապետության զինանշանների պատկերներով, թողարկված Մեքսիկայում 1875 թ.:
808. Հիսուն սենտ. թևատարած արծվի և արդարադատության պատկերներով, թողարկված Մեքսիկայում 1877 թ.:
809. Մեկ սոլ. հանրապետության զինանշանով, թողարկված Պերուում 1870 թ.:
810. Հիսուն սենտ. Արտիգասի պատկերով, թողարկված Ուրուգվայում 1917 թ.:
811. Քատորդ դոլլար. կառավարության նախագահի և պետության զինանշանի (թևատարած արծվի) պատկերներով, թողարկված ԱՄՆ-ում 1967 թ.:
812. Սենտ. թողարկված ԱՄՆ-ում 1849 թ.:
813. Սենտ. թողարկված ԱՄՆ-ում 1815 թ.:
814. Սենտ. թողարկված ԱՄՆ-ում 1853 թ.:
815. Կես պեննի. Ունտոն և առատության դիցուհու պատկերներով, թողարկված Կանադայում 1852 թ.:
816. Պեննի. Առատության զույգ եղջյուրների և ձիավոր ռազմիկի պատկերներով, թողարկված Կանադայում 1854 թ.:
817. Սենտ. Լիմկոլնի պատկերով, թողարկված ԱՄՆ-ում 1941 թ.:
818. Պենտ. հանրապետության նախագահի և հովազի պատկերներով, թողարկված Ուրուգվայում 1942 թ.:
819. Հիսուն սենտ. հանրապետության նախագահի պատկերով, թողարկված Ուրուգվայում 1943 թ.:
820. Մեկ իեն. ծագող արևի երկրին բնորոշ ճշմանագրերով, թողարկված Ճապոնիայում 1912 թ.:
- 821—831. Ուշ միջնադարյան, նոր ու նորագույն ժամանակների եվրոպական, ամերիկյան և արևելյան (արծաթ, բրոնզ, միկել, պղինձ) դրամներ, թողարկված 18—19-րդ դարերում:





Ա. Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆ

ԱՐԱԿՈՒՆԻՍԻ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԸ

14—18-րդ դարերում պատմական Հայաստանի Երևան գավառի (այժմ՝ Նախիջևանի ԽՍՀ Ջուլֆայի շրջան) հոգևոր կենտրոնը հանդիսացած այս նշանավոր վանքը գտնվում է ներկայիս Ջուլֆայի շրջանի Աբրակունիս (պատմական Աբրակունիք, Ապրակունիս ավան) գյուղի մոտ, գյուղ մտնող ճանապարհի աջ կողմում, Երևան գետից մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող մի փոքրիկ ձորակի արևմտյան եզերքին բարձրացող քարափի հարթ բարձրավանդակում:

Այս վանքը դեռևս հեռվից դիտողի համար ուրվագծվում է որպես մի ազդեցիկ և վիթխարի կառույց, որն իր ծավալա-տարածական հորինվածքով, շինաքարով, իր դիրքով միաձուլված է շրջապատի բնությանը, ներդաշնակվում է իր տեղին և դիրքին: Միջնադարյան հայկական ճարտարապետության նշանավոր կառուցվածքների թվում այս վանքը, ըստ իր հատակագծային կառուցվածքի, ուշագրավ շինություն է հանդիսանում և նշանավոր կառույց է չորս գլմբեթակիր մույթերով հիմնարկված հուշարձանների շարքում:

Ա. Կարապետ վանքը, որը դարերի ընթացքում տասնյակ անգամներ վերանորոգվել և վերակառուցվել է, այժմյան վիճակով կանգուն (նկ. 1) է և Երևան գավառի մյուս վանքերի և եկեղեցիների համեմատությամբ բավականաչափ լավ է պահպանված: Այս վանքի հիմնարկման և վերանորոգումների վերաբերյալ կան և՛ վիճագրություններ, և՛ մատենագիտական տեղեկություններ: Սակայն ինչպես արձանագրություններում, այն-

պես էլ գրավոր աղբյուրներում սպառնիչ տեղեկություններ չեն պահպանվել այս նշանավոր վանքի կառուցման, նրա գործունեության մասին: Բավական է նշել նաև այն հանգամանքը, որ վերջին 60—70 տա-



Նկ. 1. Վանքի ընդհանուր տեսքը

րիներում այդ ուշագրավ ճարտարապետական հուշարձանի, այդ վանքի հայտնի դրպրոցի, գրչօջախի մասին մասնագիտական գրականության մեջ և առհասարակ չկա ոչ մի ուսումնասիրություն, նույնիսկ հոդված:

Աբրակունիսի ա. Կարապետ վանքը և նրա պատմական անցյալի առանձին հատվածները ուսումնասիրվել է միմիայն մինչև 20-րդ դարի սկիզբը: Վանքի անմիջական ուսումնասիրողներից Մայր Աթոռի միաբան Արիստակես Եպիսկոպոս Սեդրակյանը, որը 1869—1874 թթ. այդ վանքի վանահայրն է եղել, ա. Կարապետի հիմնարկության մասին

գրել է. «...բայց հառանձն եմք ասել, որ այս մենատուսնը պիտի շինուած լինի մետաւաներորդ դարու վերջերը. ըստ որում պատմութեան մէջ կգտնեմք սորա նորոգութիւն չորեքտասաներորդ դարու մէջ, այսինքն յամի 1881 ընդ ձեռն Մաղաքեայ վարդապետի Ղրիմեցոյ: Իսկ հնոց ամուր շինութիւնները և վանօրէից վերայ գործ դրած ճարտարապետական ընտիր և կիրք ճաշակն ի նկատի առնելով, չէ կարելի չկարծել թէ բաւական ժամանակ անցած պիտի լինի շինութեան վերայ...»: Իսկ Մեարոպ արք. Սմբատյանցի եզրակացութեամբ (1897—1904 թթ. վանքի վանահայրն է եղել) և Կարապետի վանքը հիմնարկվել է Մաղաքիա Նախանձախնդիր Ծգնավոր վարդապետի աշխատանքների շնորհիվ: Ըստ որի Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Նախանձախնդիրը (Գլաձորի համալսարանից) և Տաթևի համալսարանից հրավիրել է մի քանի ուսումնավարտ շրջանավարտներ, որոնց թվում լինում են Հովհաննէս Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևագին, և նրանց անմիջական օգնությամբ 1881 թ. կառուցում է ս. Կարապետ վանքը ու Ապրակունիք գյուղի ս. Խաչ վանքից աստվածաբանական դպրոցը տեղափոխում են նորակառույց վանքը¹: Ուսումնասիրություններից մեկում էլ երևում է, որ ս. Կարապետ վանքը հիմնարկվել է 1280 թ.²: Իսկ Ղազար կաթողիկոս Զահկեցին այս վանքի հիմնարկման մասին գրել է. «Յովհաննէս Որոտնեցի ողորպառութեան հաստատիչն, Բրիտոսի Հօտին վերակացու... Կարգեաց գդպրոցս ի տունն Երնջակայ: Եւ շինեաց զչքնադատիպ և զարմանահրաշ ցանկայի վանս սրբոյ Կարապետի»³: Այս վանքի կառուցման հարցին անդրադարձել է նաև Հ. Էֆրիկյանը, որի կարծիքով վանքը հիմնարկված է եղել 11-րդ դարում և 1381 թ. վերանորոգվել է Մաղաքիա Նախանձախնդրի կողմից⁴:

Նկատելի է, որ թվագրությունների մասն տարաձայնությունները (11—14 դդ.) բնավ

էլ չեն կարող օգնել միջնադարյան այդ պատմա-ճարտարապետական հուշարձանի ճիշտ ուսումնասիրմանը: Սակայն ս. Կարապետ վանքի, նրա տաճարի, շինությունների ուսումնասիրությունները և այդտեղից մեր կողմից հայտնաբերած հնագիտական իրերի մնացորդները օգնում են էլ ավել պարզելու և լուսաբանելու այդ վանքի դերը, ճարտարապետական արժանիքները: Մի վանք, որի կարևորությունը սերտորեն կապված է միջնադարյան Հայաստանի աչքի ընկնող գավառներից մեկի՝ Երնջակի մտավոր մշակույթի հետ և հանդիսացել է այդ գավառի կենտրոնական կրոնա-կրթական, վարչա-քաղաքական օջախը:

Ս. Կարապետ վանքի հիմնարկման վերաբերյալ մեզ հասած գրավոր և վիմագիր սղորդները մեծամասամբ հաստատում են այն փաստը, որ վանքը հիմնարկվել է 1381 թ. Մաղաքիա Ղրիմեցու, Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու և այլոց կողմից: Այս փաստի օգտին է խոսում նաև 1868 թ. վանքի վանահայր Հովհաննէս վարդապետ Փեշտմալյանց Ալեքսանդրապոլսեցու կողմից վանքի տաճարի հարավային որմնի (արտաքին) կամարի տակ արձանագրված մի ընդարձակ արձանագրության հայտնաբերումը: Այդ արձանագրությունը, որը այժմ պահպանվում է և հիմնականում ճիշտ է վերծանված, դեռևս արձանագրված լինելով ՌԾԵ (1656) թվականին, ինչ-ինչ պատճառներով մինչև 1868 թ. ծածկված է եղել պատի ծեփի տակ և անհայտ էր: Այդ արձանագրությունում ասվում է. «Ենթոհի Տեառն և մեծին Աստուծոյ, մեք միաբան սուրբ Կարապետի վանից Երնջակու, Եսայի և Ղազար վարդապետքս տեսնելով զբայքայումս մենաստանիս, հիմնարկեալ ի Մաղաքիա ճգնաւոր վարդապետէ Ղրիմեցոյ և աւարտեալ ի Յովհաննու Որոտնեցի մեծ վարդապետէ՝ որչոյ Իսանէի մեծ իշխանին Վաղատնոյ, յամի Տեառն ՌԶԶԱ. և ի թիւն Հայոց ՊԱ. նորոգեցաք զվանս ի հիմանէ կոփւածոյ վիմօք, տրօք ազգիս Հայոց, ի Կաթողիկոսութեան սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Յակոբայ Դ. Զուղայեցոյ, յամի Տեառն ՌՈՄԶ և ի թիւն Հայոց ՌԾԵ...»⁵: Այնուհետև արձանագրության մեջ խոսվում է վանքի կալվածքների սահմանների մասին: Ըստ որի ս. Կարապետ վանքը ունեցել է մեծ կալվածքատարածություն:

Եսայի Նշեցի վարդապետը վանքի այդ նորոգման մասին վերոհիշյալ արձանագրությունից բացի թողել է նաև այլ արձանագրություններ: Այդ արձանագրություններից մեկը քանդակված է տաճարի հյուսիսային

¹ Տե՛ս Արիստակես եպիսկ. Սեդրակյանց, Հնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Վաղ-պատ, 1872, էջ 5:

² Տե՛ս Մեարոպ արքեպ. Սմբատյանց, Նկարագիր սուրբ Կարապետ վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա, Տիփլիս, 1904, էջ 3—4:

³ Տե՛ս Статическое описание Нах. провинции Санктпетербурга, 1833, էջ 75:

⁴ Տե՛ս Ղազար վարդապետ Զահկեցի, Գիրք Աստվածաբանական որ կոչի Դրախտ Յանկալի, Կ. Պոլիս, 1785, էջ 640:

⁵ Տե՛ս Հ. Էֆրիկյան, հնաշխարհի քաղաքան, վեցնտիկ, 1902, հտ. Ա, էջ 718:

⁶ Տե՛ս «Մեղու Հայաստան», 1869, № 26:

որմի պատուհանից վերև, ճակատային հատվածում տեղադրված գեղաքանդակ խաչքարի վրա՝

1. Եսայի վ(ա)րդ(ա)պ(ե)տ
2 շինող

Իսկ մյուսը՝ արևելյան որմի բարձունքի մասում տեղադրված խաչքարի վրա՝

1 Եսայի վ(ա)րդ(ա)պ(ե)տ
2 շինող
3 թվ. ՌՄԳ(1655 թ.)⁷

Զնայած այն հանգամանքին, որ ս. Կարապետ վանքի 1381 թ. հիմնարկված լինելու վերաբերյալ չունենք այդ տարեթվով արձանագրված վիճագրություն, հավաստիացնող աղբյուր, այնուամենայնիվ պետք է ընդունելի հիմք համարել վանքի 1381 թ. կառուցված լինելու փաստը, որը ս. Կարապետ վանքատեղի երկրորդ ծնունդն է, նրա հիմնովին վերակառուցումը 14-րդ դարի հայկական միջավայրի դեկավար հոգևոր դեմքերի կողմից: Ինչպես մատենագիտական աղբյուրներում, այնպես էլ վանքի համալիրի վիճագիր արձանագրություններում կան տարեթվերի տարբեր մատնանշումներ, որոնք անվիճելի չեն: Վանքի համալիրի շինությունների ու շրջակայքի մեր մի քանի անգամ կատարած հետազոտումներն ու ուսումնասիրությունները խոսում են այդ տեղի ավելի վաղ՝ 3—5-րդ դարերին վերագրվող կյանքի մասին: Վանքի շինություններից մեկի՝ հարավային պարսպաշարի մոտ ավերակների ուսումնասիրության և նրա հիմքի ու հատակի մասնակի պեղումների ժամանակ 1973 թ. հայտնաբերել ենք 9—13-րդ դարերի խեցեղենի մնացորդներ: 1898 թ. արևմտյան պարսպաշարի մոտակայքում ևս հողի շերտերում հայտնաբերվել է թոնիր, երկու խաչքարեր, որոնցից մեկը ունեցել է 2Բ(1253) տարեթիվը կրող արձանագրություն⁸:

Մեր ուսումնասիրությունների ժամանակ հարավային պարսպի մոտ հանդիպել ենք նաև հնագիտական էական նշանակություններ ներկայացնող դամբարանների, որոնք կարելի է վերագրել 7—9-րդ դարերին: Այս պարսպի մոտ դամբարանների առկայությունն է ընդգծել նաև Արիստակես եպս. Սեդրակյանցը, որոնց մասին գրել է. «...

մօտ օրերես (1871—1872 թթ.—Ա. Ա.) դիպածով երևեցան հարավային պարսպին տակ քանի մի գերեզմանք՝ որք մինչև ցարդ աննշմար անչալոսացած էին խճանիք կարկառին մեջ. ի ներքուստ ամենքն մաքուր բոած և յարդարած փոքրիկ խրճիկներ էին, ուր կային միայն ոսկերտսիքն...»⁹: Այս դամբարանները, ըստ ավանդության, վերագրվում են իշխանական տոհմերին: Ս. Կարապետ վանքատեղի ամենահին հուշարձանը, այդտեղի վաղեմի հնությունը ապացուցող հուշարձանը, նրա «Ծգնավորի տունն» է, որը հայտնի է նաև «Սուրբ Կաթանք» աղբյուր անվանակոչումով: «Ծգնավորի տունը» գտնվում է վանքի պարսպից դուրս՝ արևելյան կողմում: Այն իր արտաքինից պատկերվում է որպես քարայր-անձալ, որի մուտքից գեղատիպ բարձրանում է ս. Կարապետ վանքի տաճարի տակ: Այդ քարայրի փորվածքը ունի թաղակապ կազմություն և բավականին ընդարձակ տարածություն, որի ուսումնասիրությունը մեզ թույլ է տալիս եզրահանգելու այն մտքին, որ մեր թվարկության առաջին դարերում այս անձավը եղել է բնակատեղի, և իզուր չէ որ այն պահպանել է «Ծգնավորի տուն» անվանակոչումը:

Այդ տեսակետից պատմականորեն իրողություն է այն հանգամանքը, որ մ.թ. 1—4 դարերում իրական կյանքի ծանր պայմաններում և քրիստոնեական գաղափարախոսության հետևորդների հալածանքների պատճառով առանձին մարդիկ, որոնք կոչվում էին անապատականներ¹⁰, երբեմն մեկնել, երբեմն փոքրիկ խմբերով հեռանում էին իրենց բնակավայրերից դեպի անապատներն ու լեռները և ապրում էին կուսական վայրերում: Անապատականները, գրում է Փավստոս Բուզանդը, «չաշխարհ էին մեկնեալ, ի յանապատս բնակեալ ի քարանձառս ամրացեալք յայս և ի ծերպս երկրի...»¹¹: Ամենայն հավանականությամբ, մինչև վանական եղբայրությունների հանդես գալը Երևանի գավառում և մոլայեա եղել են ճգնավորական խմբեր: Այդ է վկայում նաև Երևանի գավառի կենտրոնական մասում գտնվող բարձրաբերձ լեռներից մեկը, որը ստացել է «Ծգնավորի սար» անվանակոչումը: «Ծգնավորի սարի» բարձրագագաթում, նրա ձերպերում և լեռնափեշերում

⁹ Տե՛ս Ա. Սեդրակյան, նշվ. աշխ., էջ 34—45:

¹⁰ Տե՛ս Յուսիկ եպիսկոպոս, Անապատականներ և վանականություն, Վաղ-պատ, 1906, էջ 5, 22: Ներսես եպիսկ. Մելիք-Փանդեան, Հայ եկեղեցական իրավունք, հտ., Բ, Օուշի, 1905, էջ 86:

¹¹ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Վեներիկ, 1882, դպր. 2, գլ. ԺԶ:

⁷ Այս արձանագրությունների հիմն. տե՛ս Մեքրոպ արքեպս. Սմբատյանց (նշվ. աշխ., էջ 4), Արիստակես եպիսկ. Սեդրակյանց (նշվ. աշխ., էջ 16), Հ. Ղ. Ալիշան (Սիսական, Վեմ., 1898, էջ 379):

⁸ Տե՛ս Մեքրոպ արքեպս. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 17:

մինչև այժմ էլ մնում են այդտեղ բնակություն հաստատած խստակրոն ճգնավորական միաբանությունների քարանձավներն ու այրերը:

Անդրադառնալով ս. Կարապետ վանքի «Ծգնավորի տան» հնագիտական արժանիքներին, պետք է ենթադրել, որ այն որպես բնակավայր ճգնավորության համար ծառայել է դեռևս 1—5-րդ դարերում: Իսկ հետագա դարերում, մոտավորապես 8-րդ դարում, այդ քարանձավի վրա հիմնվել է վանական միաբանության բնակատեղի և վանք: Վանքը կառուցելով վիմափոր անձավի վրա, բնականորեն անուշադրության է մատնվել անձավի բնակարանի դերը. այն հետագայում օգտագործվել է որպես ապահով մթերապահեստ, պաշտպանության վայր: Իսկ հետագայում վանքի բարձրավանդակից վերև գտնվող հողատարածությունների մշակման և ջրովի ոռոգման սիստեմատիկ բնույթի հետևանքով այդ քարանձավում ի հայտ է եկել սառնորակ աղբյուր: Այդ աղբյուրի ջուրը կապված է եղել ոռոգման շրջանների հետ և երբեմն ունեցել է առատ ջուր, իսկ սովորաբար՝ բարակ, կաթիլոտ: Հենց այդ կաթիլոտ հատկությունը ի նկատի ունենալով այդ աղբյուրը կապվել է ս. Կարապետ վանքի սրբություն հետ (վանքի տակից կաթիլոտի համար) և կոչվել է «Սուրբ Կաթանք» աղբյուր:

Հիմնվելով ս. Կարապետ վանքի «Ծգնավորի տան», արձանագրված դամբարանների արժանիքների վրա և աչքի առաջ ունենալով վանքի շինությունների առանձնահատկություններն ու նրանցում օգտագործված տարբեր տարելիքներ (1074 թ., 1123 թ., 1253 թ. և այլն) ունեցող արձանագրությունները, վստահորեն կարելի է ասել, որ մինչև 1381 թ. ս. Կարապետ հանրահռչակ վանքի հիմնումը, այդտեղ գոյություն է ունեցել մի այլ ընդարձակ շինություն՝ վանք, վանական կյանք: Եվ պատահական չէ նաև այն հանգամանքը, որ ս. Կարապետ վանքը 1381 թ. հիմնվել է գավառի նպատակահարմար տեղում, նախկինում այդտեղ հոգեվոր կենտրոն հանդիսացած կրոնական շինության ավերակ հիմքերի վրա:

Ս. Կարապետ վանքի դպրոց-գրչօջախը:

Նախքան ս. Կարապետ վանքի դպրոցի գործունեությունը, Երևանի գավառում հայտնի են եղել Ապրակունյաց դպրոցի երկու կենտրոններ ևս: Դրանք Աբրակունիսի մոտ գտնվող ս. Գևորգ վանքի և Աբրակունիսի վերին վանքի կամ ս. Խաչ վանքի դպրոցներն էին, որտեղ դասախոսել և թարգմանապետներ են եղել Գլաձորի համալսարանի

սաներ Գրիգոր Ապրակունեցի վարդապետը և Սարգիս. վարդապետ Ապրակունեցի¹²: Սակայն Ապրակունյաց դպրոցների շարքում իր գործունեությամբ, դերով ու գիտական նշանակությամբ, իրավամբ, աչքի է ընկնում ս. Կարապետ վանքի նշանավոր դպրոցը, որը 14—18-րդ դարերում չի զիջել Երևանի գավառի հոգևոր, մշակութային կենտրոնի իր դերն ու դեմքը: Ըստ ուսումնասիրողների (Հ. Միքայել Չամչյանի), ս. Կարապետ վանքի դպրոցում առաջին քանոնապետը եղել է (1381 թ.) Մանգրիա Դրիմեցին, իսկ հետո՝ 1382 թ.-ից, Հովհան Որոտնեցին, որից հետո 1388 թ. մինչև 1391 թ.՝ Գրիգոր Տաթևացին: Ապրակունիսի դպրոցում դասախոսական-մանկավարժական մեծ աշխատանքներ է ծավալել նաև Որոտնեցու և Տաթևացու աշակերտ Մատթեոս արեղա Ջուղայեցին: 1391 թ. Մատթեոս Ջուղայեցին Աբրակունիսի դպրոցում շարադրել և գրչագրել է իր անդրանիկ աշխատություններից մեկը՝ «Մեկնութիւն Դուկասու Աւետարանին» և թողած հիշատակարանում գրել է. «...երկիրս Երևանայոյ, ի վանքս Ապրակունեաց ... գծագրեցի առ ի իշատակ առ յապա եղելոց մանկանց...»¹³:

Միջնադարյան Հայաստանի այս նշանավոր գիտնականներն ու փիլիսոփաները դեկավարելով ս. Կարապետի դպրոցը, անկասկած այդտեղ ևս բարձր մակարդակով են կազմակերպել ուսումնագիտական ծրագրերը, ծավալել են լայն մանկավարժական, գիտական գործունեություն: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այդ դպրոցում ևս դասավանդվել է փիլիսոփայություն, նկարչություն, մարդակազմություն, աստվածաբանություն, մաթեմատիկա և այլ մեկնողական-քերականական առարկաներ, որ կրթություն են ստացել Երևանի և շրջակա գավառների տասնյակ ուսումնաստեմչ մարդիկ: Աբրակունիսի ս. Կարապետ վանքը հայտնի է նաև որպես նշանավոր գրչօջախ, որի հարուստ գանձերից քիչ քան է մեզ հասել: Այդտեղ գրչագրված և մանրանկարված ձեռագրերի մի փոքրիկ հատվածը պահպանվում է Երևանի Մատենադարանում (տես ձեռագիր. № № 95, 2587, 2519, 2669, 2732, 3033, 4272, 4276 և այլն), որոնց ուսումնասիրությունները վկայում են, որ այդտեղ լուրջ ուշադրություն է դարձվել գրչաարվեստին: Այդ վանքի ստեղծման հենց առաջին օրերից նրա շուրջը համախմբվել են տասնյակ մասնագետ գրիչներ, գծողներ,

¹² Տե՛ս Մատենադարանի ձեռ. № 4517, էջ 101ա:

¹³ Տե՛ս Ժ. Դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյանը, Եր., 1950, էջ 592:

ծաղկողներ և այլն: Այդ տեսակետից ուշագրավ է 1386 թ. այդտեղ գրչագրված «Ժողովածու քանից Գրիգոր Նարեկացու, Գրիգոր Տղայի եւ այլոց» գրքի Հակոբ գրչի հիշատակարանը, որտեղ նա նշելով ձեռագրի վրա աշխատող խմբի աշխատանքները, միաժամանակ և խնդրում է. «Այլ և յիշեալքի զհոգևոր եղբարքս մեր՝ զՅովհաննէ՝ կազմող սուրբ գրոցս, և զԿարապետ՝ ծաղկող, որ ձրի ծաղկեաց, ևս առաւել գրարի շառաւելքն յօրհնեալ արմատոյն զԿարապետ՝ կրօնաւորի ի տիսս մանկութեան և գեղբայր սորին՝ զՄկրտիչ դպիր, որ են աշակերտք մեր, զի բազում աշխատութեամբ ջանացին ընդ մեզ, զի զամեն զթուղթս սուրբ գրոցս սոքա կոկեցին և տողեցին»¹⁴:

Հակոբ գրիչը շրջել է Որոտնեցու հետ շատ վայրեր և իր հիշատակարաններում արձանագրվածների մասին խոսում է որպես ականատես: Նա Որոտնեցու Աբրակունիսի ս. Կարապետ վանքում երկրորդ անգամ հաստատվելու մասին, այդ նույն հիշատակարանում գրել է. «և եկեալ սորա անխորով խաղաղութեամբ ի վերայ վանորէից իւրոց, ի գաւառն Երրնջակայ, շինէր և հաստատէր զսուրբ զեկեղեցիս շքեղ և փառաւոր ի մէջ անօրէն իշխանաց և բերթաագաց, և ուրախ և ցնծութեամբ կայոք առաւել քան զառաջինն»¹⁵: Այստեղ «ի վերայ վանորէից իւրոց»-ը ևս վկայում է, որ Երրնջակ գավառի միջնադարյան (14—15-րդ դարերի) վանքերի ու եկեղեցիների, դպրոցների ու գրչատների մի մասը ստեղծվել և ղեկավարվել են Որոտնեցու և նրա աշակերտների կողմից:

17-րդ դարում Աբրակունիսի ս. Կարապետ վանքի դպրոցը ապրում է ծաղկման նոր շրջան, որը ղեկավարում էին Ղազար վարդապետը և Եսայի վարժապետը՝ Եսայի վարդապետ Մեղրեցին:

14-րդ դարում հիմնարկված և մի քանի անգամ վերանորոգված ս. Կարապետ վանքը այժմ կանգուն է մեկուսացած վիճակում: Դարերի ընթացքում վերացել են նրա տաճարային շինությունները (18-րդ դարի կեսերին և վերջերին այն ունեցել է ավելի քան 40 օժանդակ շինություններ): Այդ վանքը վերջին անգամ վերանորոգվել է 1900 թ., Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի կազմակերպչական աշխատանքների շնորհիվ և Նախիջևանի գավառի ժողովրդի անմիջական օգնությամբ:

¹⁴ Տե՛ս Ժ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյանը, Եր., 1950, էջ 559:

¹⁵ Նույն տեղ, էջ 424:

Ս. Կարապետ վանքի համակառուցվածքի մեջ մտնող հուշարձաններն են՝

Տաճարը. Այս վանքի տաճարը (նկ. 2) իր դարաշրջանի հայ ճարտարապետական արվեստի աչքի ընկնող կոթողներից մեկն է՝



Նկ. 2. Ս. Կարապետ տաճարը արևմտյան կողմից

հիմնարկված 17-րդ դ.: Կառուցված է կապտավուն սրբատաշ բազալտից, որը բերված է վանքից մոտավորապես 3 կմ հեռավորության վրա գտնվող քարհանքից (հետագայում՝ վանքի քարհանք): Ս. Կարապետի տաճարը ունի քառամույթ բազիլիկայի հորինվածք, որի բարձրագույն կաթողիկեն վեհապետ է, աղյուսաշար և ունի ութ լուսամուտներ: Տաճարը իր ներքին արտահայտությամբ լուսավոր է և ընդարձակ, ունի մի շարք բարձրարվեստ զարդաքանդակներ, արձանագրություններ: Ավագ և ընդարձակ սեղանի աջ և ձախ կողմերում կան երկհարկանի գեղեցիկ ավանդատներ, որոնց երկրորդ հարկերի մուտքերը բացված են սեղանի կողմից և դեպի վար իջնող հինգ քարյա սանդուղքներով կապ են պաշտպանում Ավագ խորանի հետ: Ավագ խորանի բեմի ամբողջ երկարությամբ քանդակված է գեղեցիկ գոտեպատող գոտի, որի բարձունքում քանդակված է 2 գեղեցիկ խաչքարերի խորաքանդակներ և 5 սկավառա-

կան զարդանախշերի բարձրաքանդակներ: Աջակողմյան ավանդատունը ունի վիմափոր, քարյա սանդուղքներով ընդերքը իջնող գաղտնատուն, որտեղ պահվել են ձեռագրեր և վանքի սուրբ մատուցներ: Այդ վիմափոր գետնուղուց մի ճյուղ առանձնապես լավ պահպանում է անմիջապես գլխավոր խորանի հետևը, իսկ մի ճյուղն էլ իջնում է վար և միանում վանական շինությունների առաջին հարկերի տակ գտնվող գետնուղուն: Երկու ավանդատների մուտքերի բարավորներից վերև տեղադրված է մեկական գեղաքանդակ խաչքարեր, որոնց վառվանդաններին քանդակված են մեկական արձանագրություններ: Ջախակողմյան ավանդատան խաչքարի արձանագրությունը ունի ՋԻԴ (1475 թ.) տարեթիվը, իսկ աջակողմյան խաչքարը՝ ՌԾԴ (1204 թ.):

Ս. Կարապետ վանքի տաճարը դարերի ընթացքում ենթարկվել է տասնյակ վերանորոգումների, որոնցից առավելապես հայտնի է տաճարի 1648—1649 թթ. նորոգումը, որի մասին պահպանվել է և՛ վիմագիր, և՛ գրավոր տեղեկություններ: Ծոշ քաղաքում 1649 թ. սկսած և ս. Կարապետում ավարտված մի Ավետարանի հիշատակարանում ասվում է. «Արդ սկսեալ եղև Ըսպահան ընդ հովանեալ սբ. Աստուածածնին, և յաւարդն ի սբ. մեհաւորան սբ. Կարապետի, որէ՛ Նախագահ և երևելի յոյժ ի գաւառս Երմջակայ, յառաջնորդութեան Տր. Էսպեայ քրտնաջան վարժապետի, որ յոյժ երկամբ աշխատի ի շինումն սրբոյ եկեղեցւոյս մեծի, կոփածոյ քարամբք գեղեցկաշար՝ ի հիացումն տեսողաց յօրինեալ՝ ձեռամբ յոքնահմար Դաւիթ կոչեցեալ ուստայի, ըստ որում աղեկարշ սրտի պաղատիմ յիշել զհիքն և զարքանակեալ միաբանսն իւր զՄարտիրոս եպիսկոպոսն, զտէր Յոհաննէս վարդապետն և զտէր Արիստակէս, զԳագար սարկաւազն և զԴավիթ տնտեսն...»¹⁶: Այս գրավոր աղբյուրի տեղեկությունները հաստատվում և հավաստիացվում է վանքի սեղանի բեմի ճակատին տեղադրված գեղեցիկ, շրջանաձև և բոլորապատ վանդակի մեջ առնված զարդանախշերից մեկի վրա փորագրված արձանագրությամբ՝

Աղաչեմ զձեզ. հարբ սու(րբ)ք. զուստայ: Դ(աւ)իթն յ(հ)շ(ե)ց(ե)ք:

Այստեղ, ինչպես նաև վերը նշված հիշատակարանում հիշվող Դավիթ ուստան, որը ս. Կարապետ վանքի տաճարի 1648—1649 թթ. վերանորոգման ճարտարապետն է եղել, հայ ճարտարապետության պատ-

մությանը հայտնի (17-րդ դ.) Դավիթ ուստա ճարտարապետն է¹⁷: Ս. Կարապետի տաճարը և նրա ամբողջ համալիրը հիմնովին վերանորոգվել է նաև 1653 թ.¹⁸, 1656 թ. և հետագա շրջաններում:



Նկ. 3. Ս. Կարապետ տաճարի արևմտյան մուտքը

Ս. Կարապետի գեղեցկաշեն տաճարը ունի երկու մուտքեր, հարավային և արևմտյան կողմերից: Արևմտյան մուտքը հանդիսանում է տաճարի կենտրոնական մուտքը, որի եզերքը երեք շարք քանդակազարդով է զարդարված (նկ. 3): Տաճարը և նրա սեղանը 1740 թ. ծաղկեցվել է նուրբ որմնանկարչությամբ շողոթեցի հայտնի նկարիչ և բանաստեղծ Նաղաշ Հովնաթանի և նրա որդիների՝ Հարությունի և Հակոբի կողմից: Այդ ծաղկեցման մասին վանքի ձախակողմյան ավանդատան երկրորդ հարկի որմնի վրա արձանագրված է՝ ՌՄՁԹ թին սուրբ սեղանն ծաղկեցաւ ձեռամբ Յովնաթանի և որդւոցն Յակոբի և Հարոյնիսն, որեմն յիշեցիք ի բարին, և դուք յիշեալ յիշիք ի Քրիստոսէ: Այդ մասին պահպանվել է նաև գրավոր վկայություն՝ 1740 թ. Մկրդ-

¹⁷ Տե՛ս Ծարտարապետության բառարան, Եր., 1969, էջ 23:

¹⁸ Տե՛ս Առաքել վարդապետ Դարիժեցի, Պատմութիւն վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղ-պատ, 1896, էջ 347—348:

¹⁶ Տե՛ս՝ «Հանդես ամսօրեա» Վիեննա, 1889, էջ 269:

տիչ Զահկեցու հատուկ գիրը¹⁹, որով վանահայրը դիմել է ամբողջ Նախիջևանի ժողովրդին վանքի այդ ծաղկեցմանը օգնություն ցույց տալու համար:

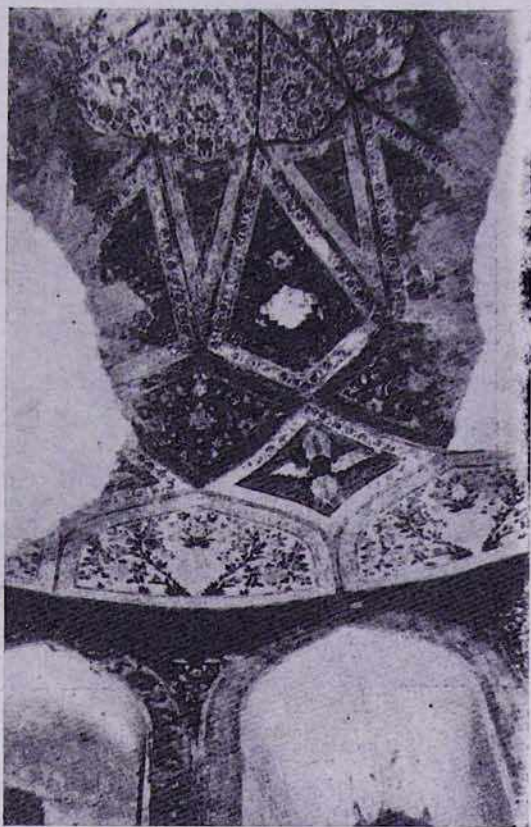
Մինչև օրս էլ տեսանելի են Նաղաշ Հովնաթանի և նրա որդիների կատարած մեծարվեստ որմնանկարների քեկորները տաճարի գլխավոր խորանի, կամարների, կաթողիկեի և որմերի այլ հատվածների վրա: Այդ որմնանկարների մնացորդներում աչքի են ընկնում լաջվարդ կապույտի, մուգ կարմրի և ոսկե դեղինի երանգները, որոնք Հովնաթանյանների բնորոշ առանձնահատկությամբ, առնված են եղել սև եզրագծերի վեջ, տպավորվում են որպես բազմախոս զույգեր, ասեղիքների լայն պաթոսով երանգավորված: Խորանի 5 գեղեցիկ խորշերում (83×1,25), կամարներում որմնանկարված է: Նրանց մի մասը մեզ հասած հատվածներում ուշադրության էին արժանի հատկապես Աստվածամոր, սբ. Պողոսի, սբ. Պետրոսի և այլ դիմապատկերները, որոնց արվեստը մի շարք գուգահեռներով հար և մեմն էր Հակոբ և Հարություն Հովնաթանյանների կողմից մանրանկարված «Հայսւնավորք» ձեռագրի (Մատենադարան, № 1533) դիմանկարների²⁰: Վանքի տաճարը անմխիթար փհնակում է: Այժմյան փհնակով անվնաս է մնացել տաճարի կաթողիկեի ծաղկազարդ որմնանկարները, աջ և ձախ ավանդատների մուտքերի դիմաց գրտնրվող մեծ խորշերի պսակների որմնագործերի, գլխավոր խորանի (նկ. 4), նրա 5 խորշերի որմնագործերի առանձին հատվածները, որոնք աննշան տարբերություններով հիշեցնում են Էջմիածնի տաճարի Նաղաշ Հովնաթանի ծաղկազարդ որմնանկարների նկարելաոճը:

Ս. Կարապետ վանքի տաճարը միջնադարում (14—18-րդ դարերում) կրել է մի շարք վերանորոգումներ և վերակառուցումներ, սակայն ճարտարապետական իր նախնական հորինվածքով մնացել է անփոփոխ և այսօր էլ ներկայանում է որպես միջնադարյան մի հետաքրքիր և ուշագրավ հուշարձան:

Ս. Ստեփանոս մատուռը. Այս ընդարձակ և գեղեցիկ մատուռը, ըստ մեր ուսումնասիրությունների, կառուցվել է մոտավորապես 1653—1656 թթ.: Այն 1714 թ. վերակառուցվել է շոտթեցի խոջա Այվազի կողմից, որի վերաբերյալ պունանն որմերի վրա արձա-

նագրված է բավականին մեծ, չափածո տեքստով գրված մի արձանագրություն:

Ս. Ստեփանոս մատուռը (նկ. 5) և կառուցված է վանքի կապտագույն սրբատաշ բազալտից, ունի մեկ մուտք: Մատուռի տա-



Նկ. 4. Հատված Արքակունիսի ս. Կարապետ տաճարի գլխավոր խորանի որմնանկարչությունից (Լուսանկարը հրապարակվում է առաջին անգամ)

նիքի վրա, քառամյուս հորինվածքով կանգնեցված է վայելույզ և քարձրագմբեթ զանգակառունը, որը 1705 թ. կառուցել է Նախիջևանի Աղաջանի որդի պարոն Սդամալը: Այս զանգակառունը ևս մի քանի անգամ վերանորոգումների է ենթարկվել և մոտավորապես 1915—1920 թթ. ավերվել է նրա գմբեթը:

Գավիթը. Ս. Կարապետ վանքի գավիթը գրավել է վանքի ընդհանուր լայնությանը հավասար տարածություն: Գավիթը կառուցված է եղել չորս հաստաքետ պուլների վրա, որոնց կամարները հենվել են վանքի արևմտյան որմին: Ընդ որում պուլները, որոնցից երեքը այժմ անվնաս դրությամբ ընկած են տաճարի մուտքի մոտ, գետնից վերև կանգնեցված են եղել ութանիստ ան-

¹⁹ Տե՛ս Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 464—466:

²⁰ Տե՛ս նաև Մանյա Ղազարյան, Հայ կերպարվեստը 17—18-րդ դարերում, Եր., 1974, էջ 172—173:

կյունով 1,12 մ լայնություն ու 2,5 մ բարձրություն ունեցող մեկ կտոր զանգվածային բազալտյա քարերից:



Նկ. 5. Ս. Կարապետ եկեղեցին՝ կից մատուռով

Գավթի հիմնարկման մասին գրավոր և վիճագիր աղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել: Մեր ուսումնասիրությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ ս. Կարապետի գավիթը կառուցված է եղել մոտավորապես 15-րդ դարի կեսերին: Նրա վերանորոգումներից մեկի մասին տեղեկություն ունենք 17-րդ դարի ժամանակագրություններից մեկում, ուր ասվում է. «Իսկ սրահն և գալիթն ի ՌՃԺ և Գ (1664) ամին

հիմնարկեցաւ, և ՌՃԺ և հնգին (1666) կատարեցաւ ի հոկտեմբեր ամսոյ Ժ (10) մատարդի Հայոց Ե (5)»²¹:

Գավիթը կիսականգուն է եղել մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, որից հետո իսպառ ավերվել է:

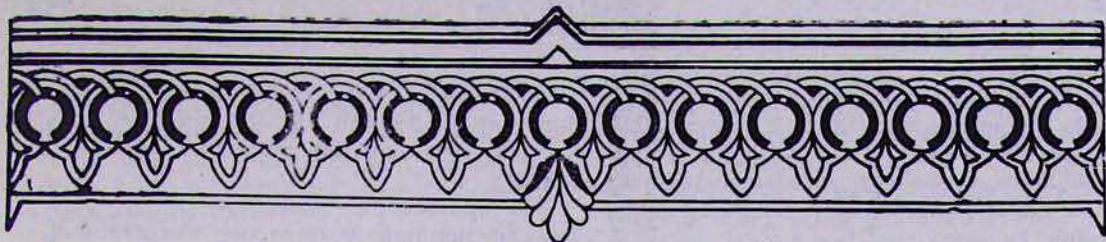
Բակը. Ս. Կարապետ վանքը շրջապատված է եղել (այժմ էլ մնում են անվնաս հատվածներ) քարից, աղյուսից և կրից կառուցված բարձր կրկնապարիսպներով: Պարիսպը ունեցել է երեք դարպասներ՝ հարավից, արևմուտքից և արևելքից: Արևելյան, հյուսիսային, հարավային պարսպաշարքերի մոտ կառուցված են եղել միաբանների խցերը, տնտեսական բնույթի տասնյակ շինություններ, որոնց մի մասը վաղուց արդեն ավերակ է, իսկ մի մասն էլ այժմ կիսականգուն վիճակում է: Ծիսությունները 2—3 հարկանի են, որոնց առաջին հարկերի ծածկը ունի թաղակապ կազմություն: Հարավարևմտյան պարսպաշարքի անկյունում կառուցված մի շինության որմերին մկատելի են որմնանկարների՝ ծաղկազարդերի մնացորդներ:

Շրջակայքը. Ս. Կարապետ վանքը արևելյան կողմից բաժանված է փոքրիկ ձորակով: Ձորի դիմաց, Աբրակունիս գյուղ մըտնող ճանապարհի աջ կողմում, գտնվում է վանքի հին գերեզմանատունը՝ 15—18-րդ դարերի տապանաքարերով: Վանքի հյուսիսային կողմում գտնվող բլրակների վրա և նրանց շուրջը տարածված է 15—20-րդ դարերին վերագրվող Աբրակունիս գյուղի ընդարձակ գերեզմանատունը, որի տապանաքարերի թիվը անցնում է 1000-ից:

Վանքի շրջակայքում, մինչև Երմջակ գետի եզերքը, միջնադարում եղել է մի քանի հագար ծառից կազմված քարդու անտառ: Այդ անտառից այժմ հատուկենտ մնուշներ են մնացել միայն:

²¹ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, 18—17-րդ յդ., հտ. 1-ին, Եր., 1951, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյանը, էջ 395:





ԾԱՀԵՆ ՄԿՐՏՁՅԱՆ

ՄԱՐՏՈՒՆՈՒ ԾՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ*

ՀԱՅԻ ԳՅՈՒՂԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Հացի գյուղը դարձյալ պատմական հիմնավորը կոթողների, ավանդությունների գյուղ է: Այն ունի արժեքավոր բազմաթիվ հուշարձաններ, որոնք լուռ վկաներ են գյուղի հետաքրքիր պատմության: Բավական է հիշել, որ այս գյուղի վաղնջական անցյալը կապված է Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի (Ե դ.) գործունեության հետ և նույնիսկ մտել է Վաչագանի ու Անահիտի սիրուն նվիրված ժողովրդական ավանդության ու հեքիաթի հյուսվածքի մեջ (Հացիկ անունով):

Հացիի պահպանված հուշարձաններից առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում գետակի ձախ ափին, բլրի գագաթին և լանջերին, փռված հուշարձանախումբը, որը ժողովրդի կողմից կոչվում է «Բռի եղի»:

«Բռի եղի» (եկեղեցի) անվամբ հայտնի հուշարձանախումբը բաղկացած է երեք փոքր եկեղեցիներից, չորս որմնափակ խաչքարերի մնացորդներից և ընդարձակ գերեզմանատնից: Բոլոր հուշարձանները կառուցված են փխրուն և շուտ քայքայվող թերթաքարից, որի պատճառով քանդակներն ու արձանագրությունները խիստ հողմահարված ու փշրված են:

Կանգուն և կիսավեր շինությունների ճարտարապետական ոճը և նրանց վրա մնացած արձանագրություններն ապացու-

ցում են, որ դրանք մեծ մասամբ շինված են ԺԳ դարում¹⁵:

Առաջին եկեղեցին, որը գտնվում է բլրի գագաթի արևմտյան կողմում, փոքր շինու-



Հացի գյուղ. «Բռի եղի» համալիրի առաջին մասնուղ

* Ծարուհաված «Էջմիածին» ամսագրի 1978 թվականի № 2-ից:

¹⁵ Ս. Բաթիստարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963 թ., էջ 98:

թյուն է՝ շարված անտաշ սալաքարերով: Գրեթե ամբողջական մնացած թաղածածկ եկեղեցու միակ մուտքն արևմուտքից է, որի երեսակայները գեղեցիկ հյուսվածազարդով են, քառակուսիներ, և մեջը նույնպես հյուսազարդ խաչեր:

Բարավորի քարը կիսաշրջանաձև է, կենտրոնում՝ քանդակված խաչ, և շուրջը՝ ումբեր: Մուտքի վերին երկու կողմերին թռչուններ են՝ գլուխները փռված: Արևմտյան ամբողջ պատի արտաքին երեսը պատած է խաչազարդ սալաքարերով:

Հյուսիսային կողմի թռչունների քանդակի մոտ ագուցված է մի սալքար, որի վրա հետևյալ արձանագրություն-հիշատակությունն է փորագրված.

ՁԽԱ.- «Ձխաչենիկ վարդապետ սբ եկե-
2ԵՆԻԿ ղեցոյս յաղաթս յիշեցէք ի
ՎԱՐԴ.- Բա»¹⁶:
ՊԵՏ
ՍԲ ԵԿԵՂ.-
ԵՅՅՈՍ
ՅԱՂԱԽԹ ՅԻԾ
ԵՅԷՔ Ի ՔՍ:

Վարպետ Խաչենիկը, որի անունը հիշատակված է արձանագրության մեջ, բացի այս եկեղեցուց, նույն քրիստոնեական, ճանապարհի հարավային եզրում կառուցել է նաև մի մեծ ու գեղեցիկ որմնափակ խաչքար: Կոթողի վերևի ճակտոնը քանդակված է, որի տակ, ինչպես վկայում է Ս. Բարխուդարյանը, եղել են սրբատաշ 8 քարեր, մի շարքով, որոնց վրա գրված է մեծ արձանագրություն՝ բաղկացած 6 երկար տողերից: Ի դեպ, անվանի գիտնականը 1961 թվականին եղել է այստեղ և մանրամասնորեն ուսումնասիրել ու նկարագրել և՛ հուշարձանները, և՛ արձանագրությունները:

Խաչենիկի հիշյալ հուշարձանի հյուսիսային շրջանակի ստորին մասում անեղծ պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը.

ԵՍ ԽԱՉԻՆԵ-
Կ ԱՆԵՑԻ, ՎԱՐ-
ԴՊԵՏ ՍԲ ՆԾ-
ԱՆԻՍ, ՈՐԴԻ ՎԱՐ-
ԿԱՍԱ, ՈՐՔ ԿԱՐ-
ԴԷՔ ՅԱՂԱԽԹ-
Ս ՅԻԾԵՑԷՔ Ի ՔՍ¹⁷:

«Խաչենիկ վարդապետի կառուցած այս հուշարձանը,—գրել է Ս. Բարխուդարյանը,—

13-րդ դարում տարածված նման հուշարձանների լավագույն նմուշներից է և մեր տեսած ամենամեծերի շարքին է պատկանում»¹⁸:

Այս որմնափակ խաչքար-կոթողը չորս կողմից շարված է սրբատաշ սալաքարերով, ունի բարձր ու շքեղ պատվանդան, որի երեսաքարերից դժբախտաբար մեկն է մնացել, և դրա վրա պահպանվել են նույն ումբաձև զարդերը: Որմնախորշի մեջ ագուցված են եղել չորս խաչքարեր՝ գեղեցիկ քանդակներով:

Երկրորդ եկեղեցին հիմնադրվել է ԺԳ դարում, գտնվում է քրիստոնեական, փոքրիկ հարթակում: Ներկայիս եկեղեցին, որի արտաքին չափերն են 7,5×7,8 մ, ունի քառակուսի հատակագիծ և շինված է վաղ միջնադարյան հուշարձանի հիմքերի վրա:

Ծեփը շարված է սպիտակ անտաշ կրաքարով: Թաղակապ ծածկը հենվում է պատերի վրա: Եկեղեցին ունի նաև երկու փոքրիկ խորաններ և մեկ նեղ բեմ: Խորանների մուտքերը եզերված են գեղեցիկ քանդակներով: Բեմի մոտ, կոփածո քարի վրա, գրված է հետևյալ արձանագրությունը.

«ԹՎ. 2ԺԹ...ի Տերութեան... Տր Ստեփանոսի յե...սիսի (յեպիսկոպոսութեան Ներսեսի) ես Մխիթար որդի... կանգնեցի գխաչը»¹⁹: Եկեղեցու ներսում կան մի շարք գերեզմանաքարեր, որոնցից մեկի վրա քանդակված է տապանագիրը. «Այս է տապան Տր Յոհաննիսին որդի Տր Կարապետին թվ ՌՄԽԷ»²⁰:

«Բոյ եղի» հուշարձանախմբի արևմտյան կողմում՝ քրիստոնեական է գտնվում հաջորդ եկեղեցին, այն, որ համեմատաբար փոքր է ու շարված կոպտատաշ սալաքարերով: Ծիսության ծածկը փլված է, պատերը, հատկապես արևմտյանը, թե՛ դրսից և թե՛ ներսից պատած են տարբեր մեծությամբ տառնյակ խաչքարերով: Արևմտյան մասում բացվող միակ մուտքը զարդարված է քանդակներով: Առանձնապես հետաքրքիր լուծում ունի կիսակամար ճակատաքարը: Կենտրոնում խաչ է, շուրջը՝ շախմատաձև զարդեր, իսկ երկու կողմում տեղադրված են մեկական սիրամարգի բարձրաքանդակներ: Այդ նույն արևմտյան պատի վերնամասում փորագրված է հինգ տողանի շինարարական արձանագրություն, որի տողերի սկզբի մասից երկու քար ընկել-կորել են, իսկ մնացածներն էլ կիսեղծ վիճակում վկայում են, որ եկեղեցին կառուցվել է Աղվա-

¹⁶ Անդ, էջ 98, «Արցախ», էջ 126:

¹⁷ Ս. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 98:

¹⁹ «Արցախ», էջ 125:

²⁰ Ե. Լալայան, Ազգ, համ., Բ, 1898 թ., էջ 48:

նից Հովհաննես կաթողիկոս և նրա կրտսեր եղբայր Ներսես կաթողիկոսի օրոք, 1235 թվականից առաջ²¹:

Նույն արձանագրության կողքին պահպանվել է ճարտարապետի հիշատակագիր արձանագրությունը.

ԶԾԱՀԵՆ Վ-

ԱՐԴԱՊԵՏ

ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ՅԻԾԵՑԷՔ Ի ՏՐ:

Ինչպես այս, այնպես էլ առաջին եկեղեցու արձանագրության մեջ վարդապետ գրության փոխարեն վարդապետ գրված լինելը, մասնագետները համարում են «գրչի սխալ»²²:

«Այսպիսով, «Բոի եղցի» հուշարձանախրմբի ստեղծման մեջ երկու ճարտարապետների անուններ են հանդես գալիս, որոնցից խաչենիկ Անեցին կառուցել է մի եկեղեցի և մի որմնափակ խաչքար, իսկ Ծահենը՝ մի եկեղեցի: Բայց, նկատի ունենալով մնացած կիսավեր հուշարձանների ոճական և կառուցողական նմանությունները այս վարդապետների կառուցածների հետ, պիտի ենթադրել, որ վերջիններին մի մասն էլ այս ճարտարապետների ստեղծագործություններն են, մանավանդ որ անհայտ եկեղեցիների պատերին եղած արձանագրություններում պահպանված թվականները և անձնանուններն ևս, ինչպես Ներսես եպիսկոպոսի և իշխան Սմբատի, ժամանակակից են խաչենիկի և Ծահենի կառուցածներին»²³:

Ինչ վերաբերում է մյուս հուշարձաններին, որոնց Մակար վարդապետ Բարխուդարյանը բեմ է անվանում, դրանք պարզապես որմնափակ խաչքարեր են՝ երեք կողմից շրջափակված սովորական պատերով, իսկ արևմտյան որմնախորշի մեջ ագուցված են խաչքարեր: ԺԳ դարում կառուցված այդպիսի որմնափակ խաչքարեր են պահպանվել Հաղրութում և Վանքում:

Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին գտնվում է Հացի գյուղի կենտրոնում: Այն թաղակապ, բարձր և մեծ եկեղեցի է: Երկար տարիներ օգտագործվում է դպրոցի կողմից որպես օժանդակ շինություն:

Գյուղի հնությունների մեջ հետաքրքիր հուշարձան է նաև դպրոցի շենքը: Այն կառուցվել է 1911 թվականին, համագյուղացիներ Զվանջիր և Գյուլբահար Ղազյանների միջոցներով:

Ականատեսները պատմում են, թե տա-

կավին երիտասարդ ամուսիններն ինչպիսի սիրով են ձեռնարկել այդ աշխատանքին:

Ծենքի ճակատային մասում գրված է.

«Հայ մանուկներին.

Թող ձեր բերնում հնչեն դարեդար Սահակ, Մեսրոպ մայրենի բարբառը Սիրեցեք բարին, լույսը, գիտություն, Որ տանում են մեզ դեպի փրկություն, Նվիրեցին Հացի գյուղին Զվանջիր և Գյուլբահար

Ղազյաններ 1911 թ.»:



Հացի գյուղ. «Բոի եղցի» եկեղեցու ներսը

Հացի գյուղում կան մի շարք հուշադրյուրներ: «Սվեգա ձորեն» աղբյուրը կառուցվել է 1909 թվականին: Ինչպես այդ, այնպես էլ «Անահիտ», «Քոնով» կոչվող աղբյուրները համարվում են գյուղի հիմնական աղբյուր-հուշարձանները:

ՍՊԻՏԱԿԱԾԵՆԻ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Սպիտակաշենի մոտերքում, հին գյուղատեղիի հյուսիս-արևմտյան մասում, փոքր տափարակի վրա, կա մի եկեղեցի, որը կառուցվել է 19-րդ դարում, տեղական անտաշ քարով:

Պատմական մեկ ուրիշ հին հուշարձանի ավերակներ կա Սպիտակաշեն և Եմիշճան գյուղերի արանքում, Զարգյամարագ լեռան կատարին: Այստեղից լեռնակածանը հյու-

²¹ Ս. Բարխուդարյան, նշվ. սշխ., էջ 99:

²² Անդ:

²³ Անդ:

սիւ-արեւելյան ուղղությամբ տանում է պարագծով դեպի Եփեսոսի սրբավայրը, մի փոքրիկ հարթ տեղ, ուր շատ են հինավուրց հսկայական չափերի անտաշ սև գերեզմանաքարերը՝ կիսով չափ թաղված հողի մեջ:

Սրբավայրի անվան ստուգաբանությունից երևում է, որ այստեղ երբևէ եղել է եկեղեցական շինություն: Նրա կործանումից հետո տեղացիները հավաքում են քարերը և կառուցում Նոր Սուրբ կոչվող եկեղեցին, որի ավերակները դարձյալ գտնվում են Սպիտակաշենից Աշան և Եմիշման տանող ճանապարհի ձախ կողմում:



Պղնձակալ հնավայրի մոտերքում գտնվող խաչքար

Այդ փլատակների դիմաց հատած կոնի տեսք ունեցող մի բլրասար կա, որը Պղնձակալ անունն ունի և պատած է կործանված շինությունների մնացորդներով: Անցյալի այդ շենատեղից միայն մի խաչքար է մնացել:

Մի այլ հնություն, որ կոչվում է Մատաղախութ, գտնվում է Մարտունի-Ստեփանակերտ խճուղու վրա, Սպիտակաշենից դեպի հարավ: Մատաղախութից քիչ վերև, ուր խոզաբուծական ֆերմայից գյուղ տանող ճանապարհի վերելքն է վերջանում, գտնվում է 1,5 մետր բարձրությամբ ար-

հեստական մի թումբ, որը կոչվում է Չարդամբուլ: Այստեղ դաշտային աշխատանքներ կատարելիս գտել են մեծ տարողությամբ կարասներ, մետաղյա ամաններ, զարդարանքներ:

ԱՂՎԱՆԱԲԵՐԴ

Աղդամ-Մարտունի ճանապարհի մոտավորապես կեսում, այնտեղ, ուր սկսվում են խաղողի այգիները, «Ղզղալա» կրող ցուցանակի սլաքը թեքվում է դեպի հարավ: Ուղիղ 2,5 կիլոմետր այգիների միջով անցնելով, ճանապարհը դեմ է առնում տափաստանային լեռն ու կոնաձև մի փոքրիկ լեռան, որի անունը, ըստ ժողովրդական ավանդության, Աղջկաբերդ է: Թաթարներն այն թարգմանել են և կոչել Ղզղալա: Համաձայն գյուղն էլ գտնվում է բերդից հարավ:

Գյուղից ներքև, դեպի խճուղին, Հինգզե-նատեղ հնավայրն է, որտեղից խաղողի այգիներ գցելու ժամանակ գտնվել են բրուտագործի արհեստանոց, կավե խողովակների շարք, բրոնզից և պղնձից ձուլած շատ իրեր, այդ թվում՝ ափսեներ, տղամարդու և կնոջ զարդարանքներ, ջնարակած թասեր, գեներ, քարե լավ հղկած գործիքներ, որոնք արվեստի լավագույն նմուշներ են և արտաքինից շատ նման են Դվինում հայտնաբերված համանման նյութերին: Վերջերս Ղզղալայի դպրոցականները հնավայրից գտել են բերդի հին ջրատարը: Կավե խողովակների շարքը, ինչպես ցույց են տալիս ջրատարի հետքերը, ներկայիս գյուղի վերելից, Ծովեր կոչված տեղից, ձգվել են մինչև Բերդասարի գագաթը: Ամրոցում հայտնաբերվել է մետաղի ձուլարան²⁴: Լավ պահպանված, կավե թրծված պատերով ձուլարանն իրար հաղորդակից խողովակներով մի ամբողջ սիստեմ է ներկայացնում: Պահպանվել են նաև քարից ու լավից պատրաստված կաղապարները:

Աղվանաբերդին մոտիկ՝ Աշան գյուղի շրջակայքում հանդիպում են բազմաթիվ ավերակ բնակավայրեր, եկեղեցիներ, գերեզմանատներ և այլ հնավայրեր, որոնք դուրս են մնացել Մ. Բարխուդարյանցի, «Արցախ» գրքից:

Ահա դրանցից մի քանիսը.

1. Հերշեն գյուղատեղի—գտնվում է Աշան գյուղի դիմաց, մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա: Այստեղ դեռ պահպան-

²⁴ «Սովետական Ղարաբաղ», 29 դեկտեմբերի 1978 թ., № 304:

վում են տնտեսողներ, տապանաքարերով փոքրիկ գերեզմանատուներ:

2. Ղուգարտեր քաղաքատեղին տարածվում է Աշան գյուղից 3 կիլոմետր արևմուտք, հարթավայրի վրա: Ընդարձակ տարածություն բռնող հնավայրի մեջ գտնվել է մի փոքրիկ խաչքար: Շրջակայքում կան ավերակներ, որոնք տեղական բնակչության կողմից ընկալվում են իբրև սրբավայրեր:
 - ա) Ստեփանոց
 - բ) Քրահարթ
 Պահպանվել է հին գերեզմանոցի մի մասը: Հնավայրում վերջին ժամանակներս պատահական կերպով գտնվել են հնագիտական բազմաթիվ իրեր, ջնարակած ախտերի բեկորներ, կավանոցներ և այլ հետաքրքիր նմուշներ:
3. Պիծի (փոքր) սուրբ կամ Նլքանդանց—գտնվում է Աշան գյուղի հետևի կողմում, Պիծի կոչվող լեռան վրա: Այստեղ դարձյալ տեսանելի են ավերակների հետքերը:
4. Ավետարան կամ Սվեգյանց սուրբ—գրտնրվում է Աշանի արևմտյան կողմում:
5. Մեծ Եխծի (եկեղեցի) անխաթար վիճակում կանգուն է Աշան գյուղի կենտրոնում: Կառուցված է տեղական տաշած քարատեսակներով:
6. Վակախաչ—ավերված դրությամբ գրտնրվում է Նոր Աշանի մոտ, մի բլրի կատարին:
7. Կյումերեն (Գոմերի) կամ Աշան Բերդ (Պորթ): Կյումեր տեղամասից մեկ կիլոմետր հեռու, շրջակայքի ամենաբարձր բլրի վրա:
8. Ցեց (Ցից) քար—Հին կործանված գյուղատեղի, որի գոյության մասին է վկայում գերեզմանատուներ:
9. Մեծ Նահատակ—պահպանվում է ամբողջությամբ, պատերի վրա կան արձանագրություններ:
10. Պիծի Նհատակ—Ղզղալ գյուղից դեպի արևելք: Հին բնակավայրից մնացել են գերեզմանոցը, եկեղեցիների ավերակները:
11. Զնհագ—հին կործանված բնակավայր, ավերված եկեղեցիով, հողի մեջ կիսով չափ թաղված տապանաքարերով:
12. Օջախ—քաղաքատեղի—գտնվում է «Խաներ» տեղամասի մեծ հարթության վրա, շրջակա բազմաթիվ սրբավայրերով, ավերակներով և մի կանգուն խաչքարով:
13. Նհատակեն տափը—հին գերեզմանոց, կանգուն տապանաքարերով, առանց արձանագրությունների:

ԹԱՂԱՎԱՐԴԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Թաղավարդը հարուստ է հիշարժան վայրերով և նյութական մշակույթի բազմաթիվ հուշարձաններով: Թաղավարդ գյուղը բաժանված է երկու մասի՝ Վերին և Ներքին: Ներքին Թաղավարդից Օեխեր գնացող մասապարհի վերին մասում, անտառապատ սարահարթում, կիսավեր դրությամբ դեռ մնում է Բրդահոնց կոչվող եկեղեցին, որը



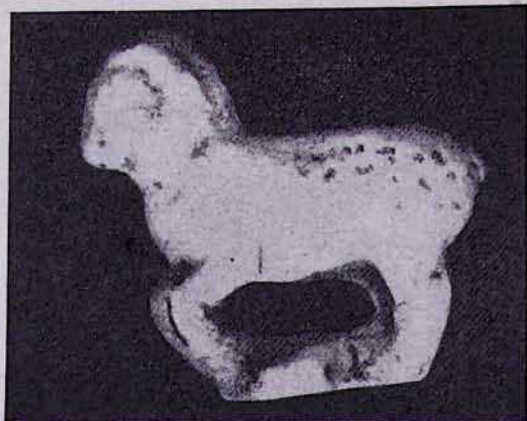
Աղվանաքերից գտնված ջնարակած ախտի բեկոր

շրջափակված է պարիսպներով: Կրկնապարիսպները, որոնք համեմատաբար անխաթար են մնացել, ձգվում են ժայռից-ժայռ, անմատչելի դարձնում միջնաքերդում գրտնրվող աշտարակները, բնակարանները, ջրավազանները և ժայռափոր այրերը: Պետք է ենթադրել, որ եկեղեցին եղել է միանավ բազիլիկ, բավականին երկար ու համեմատաբար նեղ հատակագծով, գեղեցիկ շենք, որից պահպանվել են առանձին բեկորներ, առամնաշար քիվեր և այլ սրբառաշ քարեր, որոնք հատուկ են միջնադարի շենքերին: Հետաքրքիր կառուցվածք ունի բերդի ստորգետնյա մուտքը: Քարե ժայռափոր աստիճանները նեղ անցքով իջնում են բերդավանի ստորգետնյա «տնտեսությունները», որոնք դժբախտաբար հողով լցված են: Բրդահոնցն իր ժամանակին, հատկապես պատերազմական տարիներին, կարևոր դեր է խաղացել տեղական բնակչության պաշտպանության գործում:

Գյուղամիջի եկեղեցին. համաձայն դրան ճակատակալ քարի վրա եղած արձանագրության, կոչվում է սուրբ Աստվածածին և կառուցվել է ԺԹ դարում: Այդ առթիվ կա հետևյալ արձանագրությունը. «Շինեցալ եկեղեցիս յանուն սրբոյ Աստուածածնին ար-

դեամբ և ծախիք ազնիւ Բերամ աղայի որդւոյ պօլկովնիկ Մելիք Զինշիտեան Շահնազարեանց ի յիշատակ կենդանեաց և համայն ննջեցելոց իրեանց ի Քրիստոս 1840 թ.»²⁵:

Եկեղեցին եռանալ բազիլիկի ձևով շինված շէնք է, 4 մույթերով, երկթեք ծածկը թաղակապ է, արևելյան կողմից ունի կիսակլոր արքիդ՝ բարձր բեմով ու խորաններով: Մեկ ուրիշ եկեղեցի գտնվում է գյուղից



Վսող միջնադարյան շրջանին պատկանող արձանիկ գտնվել է Աղջկա բերդ հնավայրից

մոտավորապես կես կիլոմետր հեռավորության վրա, «Գյունե բաղ» հանդամասում: Դարձյալ եռանալ բազիլիկի ձևի կառույց է: Հավանաբար վերակառուցվել է ԺԷ—ԺԸ դարերում: Պատերը շարված են անմշակ քարերով, կրաշաղախով: Եկեղեցու ավերակների մեջ գտնված արձանագրությունը, որը եղել է դռան ճակատակալը քարի վրա, ասում է. «Ես... Գրիգորս շինեցի Թաղավարդու եկեղեցին առաջնորդութիւն Տաութին...»²⁶:

Մեկ ուրիշ եկեղեցի կա Վերին Թաղավարդ գյուղում: Երկթեք կտորով բազիլիկ է, որի արտաքին չափսերն են 18,35×9,65 մետր, կառուցվել է ԺԹ դարում, թաղավարդիների միջոցներով:

Թաղավարդում հնուց ի վեր հայտնի է Փաթանց խաչ սրբավայրը: Այն գտնվում է գյուղի «Կալեր» կոչվող հանդամասում և իրենից ներկայացնում է մի տափակ քար, վրան քանդակած խաչով: Հնում տեղացիները անձրևային օրեր ցանկանալու դեպքում խաչի վրա ջուր էին լցնում, իսկ արեւալին օրեր պահանջելու դեպքում՝ կրակ անում:

Պոխտ պովածառի վանք. Վերին Թաղավարդ գյուղի հարավային կողմում, ձվաձև լեռնաբազուկի վրա են գտնվում սրա ավերակները: Եկեղեցին, որի իսկական անունը հայտնի չէ, շրջապատված չէ պարսպի մրնացորդներով:

Նրա գոյության մասին մինչև անցյալ դարի վերջերը ոչ ոք չգիտեր: Ժիւղիւթյունը թաղված էր հողի մեջ, սակայն հողի երեսին, բլրակի փոքրիկ հարթակում, իբրև ուղեցույց, կար մի խաչքար: 1884 թվականին թաղավարդիները որոշում են խաչքարի վրա մատուռ կանգնեցնել: Հիմքերը փորելու ժամանակ հանդիպում են հողի տակ ծածկված եկեղեցուն:

Պարզվում է, որ խաչքարը վանքի ավերված պատերի մեջ եղած բազմաթիվ խաչքարերից մեկն է եղել, հրաշքով մնացել է գետնի երեսին:

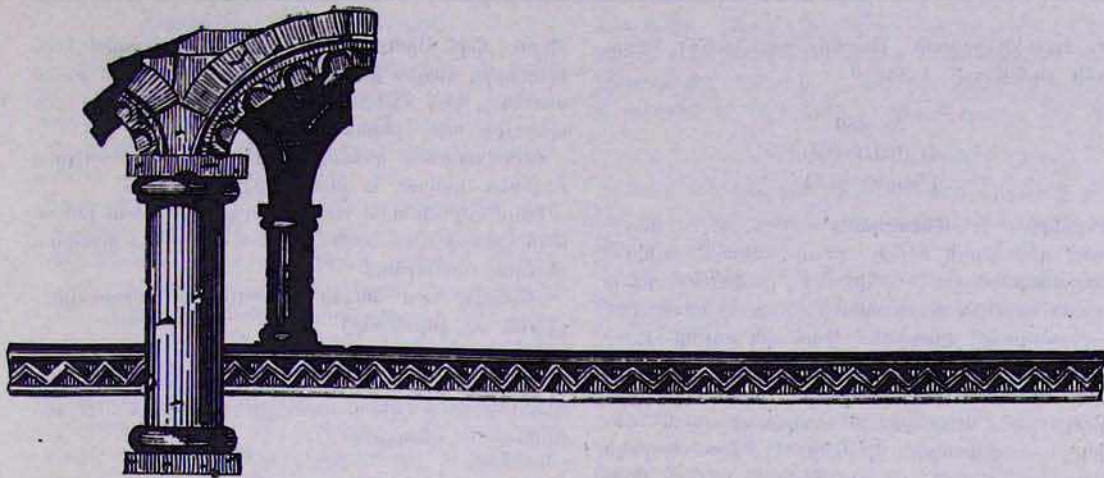
Բարևածառի կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէ, բայց երկու արձանագրություններ պարունակող խաչքարեր ցույց են տալիս հետևյալը. «Սուրբ Պետրոս. կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն Հոգո իմոյ և ծնողաց իմոյ: Արդ, որք երկրպագէք սուրբ նշանիս, զիս յաղաթս յիշեցէք և Աստուած զձեզ յիշեցէ: ՆԽԶ (997) էր»²⁷, «Սուրբ Պաղոս. յամս աստուածապատիւ և հոգևոր տեսուն Յովհաննիսի Ամարասա եպիսկոպոսին և պետութեան տեսուն Գագիկա Ադուանից իշխանաց իշխանի ես հայր Կիրակոս առաջնորդ սուրբ ուխտիս, եղբարորդի Կոկոնա»²⁸: Գագիկը՝ իշխանաց իշխան թագավորը, նրա մասին թողել է մի ալլ արձանագրություն, որ պահպանվում է Ղարաբաղի մարզային երկրագիտական թանգարանում. ապրել է Ժ դ. վերջին և ԺԱ-ի սկզբներին: Նշանակում է, երկու դեպքում էլ արձանագրված են Ժ—ԺԱ դարերի իրողություններ:

²⁵ «Արցախ», էջ 89:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ «Արցախ», էջ 91:

²⁸ Նույնը:



Յ Ո Ւ Յ Ա Կ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՆՈՐ ՍՏԱՅՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ*

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. ԱՂՈԹԱԳԻՐԶ

Պատատիկի երկու երեսին էլ արաբական թվա-
նշաններով բազմապատկության և այլ հաշիվներ
կան:

Ը. ԱԽՏԱՐԱՆ

Թերթերը՝ 1:— Մեծությունը՝ 21,5×14 սմ.:—
Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած հասարակ բարակ
թուղթ:— **Կազմ՝** չումի:— **Պահպանակներ՝** չումի:—
Վիճակը՝ վատ:— **Գրությունը՝** երկայուն:— **Տողերը՝**
17:— **Գծումներ՝** չումի:— **Գիրը՝** բոլորգիր:— **Ջարդա-
գրություն՝** կա մի թռչնագիր և մի հատ էլ միաց-
յալ մարդագիր-գազանագիր, որոնք շատ հասարակ
են:— **Գրիչը՝** անհայտ:— **Պատվիրատուն՝** անհայտ:
Մաղկողը՝ անհայտ:— **Ժամանակը՝** 17—18-րդ դա-
րեր:— **Վայրը՝** անհայտ:— **Մանրությունը՝** սույն
պատատիկը հանված է Մայր Աթոռի № 49 ձեռա-
գրից:

* Ծարուհանված «Էջմիածին» ամսագրի 1964
թվականի №№ Ը—Թ-ից, ԺԲ-ից, 1965 թվականի
№№ Ը—Ժ-ից, 1968 թվականի № Է-ից, 1970 թը-
վականի №№ Դ—Ե-ից, Ժ-ից ԺԲ-ից, 1971 թվա-
կանի №№ Ե—Ը-ից, ԺԱ—ԺԲ-ից, 1972 թվականի
№№ Ա—Բ-ից, Դ-ից, 1973 թվականի №№ Ա—Գ-ից,
Ը-ից, 1974 թվականի №№ Գ-ից, Է—Ը-ից, 1975
թվականի №№ Ա-ից, Գ-ից, ԺԱ—ԺԲ-ից և 1976
թվականի №№ Բ—Ե-ից:

Թերթերը՝ 1:— Մեծությունը՝ 18×12,5 սմ.:—
Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած հաստ թուղթ:—
Կազմ՝ չումի:— **Պահպանակներ՝** չումի:— **Վիճակը**
բավարար:— **Գրությունը՝** միապուն:— **Տողերը՝** 19:
— **Գծումներ՝** չումի:— **Գիրը՝** բոլորգիր:— **Ջարդա-
գրություն՝** չումի:— **Գրիչը՝** անհայտ:— **Պատվիրա-
տուն՝** անհայտ:— **Ժամանակը՝** 16—17-րդ դարեր:—
Վայրը՝ անհայտ:

Ժ. ՄԱՇՈՑ

Թերթերը՝ 2:— Մեծությունը՝ 18,6×10,7 սմ.:—
Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած դիմացկուն բարակ
թուղթ:— **Կազմը՝** ունի բարակ ստվարաթղթից մի
կազմ:— **Պահպանակներ՝** չումի:— **Վիճակը՝** լավ:—
Գրությունը՝ միապուն:— **Դատարկ թղթեր՝** չումի:—
Տողերը՝ 18:— **Գծումները՝** ճնշումով:— **Գիրը՝** բո-
լորգիր:— **Ջարդագրություն՝** ունի երկու սիրուն
թռչնագիր և մեկ լուսանցազարդ:— **Գրիչը՝** անհայտ:
— **Պատվիրատուն՝** անհայտ:— **Մաղկողը՝** անհայտ:
— **Ժամանակը՝** 16—17-րդ դարեր:— **Վայրը՝** ան-
հայտ:— **Մանրությունը՝** պատատիկն ստացված է
Գլխի Ստամբուլից Նշան Էվգենիյանի կողմից 1958 թ.,
Տ. Շախարշ քահանա Պաղքյանի միջոցով:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թ. 1ա.—Նույն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին
թանգարանին, կը նուիրել Նշան Էվգենիյան: 8 Յու-
նիս 958 Իսթանպուլ:

Թ. 1բ.—Նուիրուած Ծաւարշ քահ(անայ) Պալը-մեանի ջանքերով: 1958:

№ 389

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ

(Պարսկերէն)

Թերթերը՝ 1:—Մեծությունը՝ 68,2×48,1 սմ.:—Նյութը՝ դիմացկուն հաստ թուղթ:—Կազմ՝ չունի:—Պահպանակներ՝ չունի:—Վիճակը՝ բավարար, բացի մի քանի եզրային փոքր մասերից, որոնք պատռւած են:—Գրությունը՝ միասնական:—Դատարկ թղթեր՝ 1բ:—Տողերը՝ 27:—Գծումներ՝ չունի:—Գիրը՝ արաբերեն մասի տառեր:—Ջարդագրություն՝ սույն ձեռագիրը միջնադարյան պարսկական զարդագրության գեղեցիկ և արժեքավոր մի նմուշ է: Հրովարտակի ամբողջական վերնի մասում (45×28 սմ.) և ներքին աջակողմյան մասում (12,5×35,5 սմ.) նկարված են գույնզգույն գեղեցիկ ծաղիկներ, ծաղկեփնջեր, կանաչ տերեւներ և ճյուղեր, ինչպես նաև ոսկեգույն մախշեր: Օգտագործված են որդան կարմիրը, կապույտն ու սրճագույնը, դեղինն ու կանաչը, ոսկեգույնն և այլ գույներ:—Գրիչը՝ անհայտ:—Պատվիրատուն՝ Երևանի խանը՝ Հուսեյն-Ալի:—Ծաղկողը՝ անհայտ:—Ժամանակը՝ 1759 թ.:—Վայրը՝ անհայտ (շատ հավանաբար Երևան):—Մանրությունը՝ պարսկերեն սույն հրովարտակը (ֆերման) հանված է Մայր Աթոռի կաթողիկոսական Դիվանի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երևանի Հուսեյն-Ալի խանի տված հրովարտակն (ֆերման) է սա Էջմիածնի Հակոբ Ե. Ծամախեցի կաթողիկոսին (1759—1783 թթ.), որով պարսիկներին և այլազգիներին կարգադրում է, որ չխառնվեն Էջմիածնի և հայ եկեղեցու գործերին:

ՀԻՇՍԱՍԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Հրովարտակի ձախակողմյան վերնի մասում կա Հուսեյն խանի քառանկուն փոքրիկ կնիքը (2×1,5 սմ.), որտեղ մի քանի այլ բառերի շարքում կարդացվում է «Հուսեյն» անունը:

Կնիքի ճիշտ կողքին, աջակողմյան մասում կա 1178 մահմեդական թվականը (այսինքն 1759 թ.—Ն. Մ.), որ գշության տարին է:

Հրովարտակի առաջին տողը սկսվում է «Ակոբ խալիֆա» (Հակոբ կաթողիկոս—Ն. Մ.) բառերով, բրին ուղղված է սույն պաշտոնական գիրը:

ՀԻՇՍԱՍԱԿԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թ. 1բ.—(Հրովարտակի կոմակի վերնի մասում նոսրգրով հայերեն գրված է հետևյալը):

Իհ—Մեր խանի թաղղեն է գոր Հիսեյն Ալի խանն տուեալ է Ծամաղի Յակոբ կաթողիկոսին զամենայն հայոց վասն... ի գրոց մորին, գորս յատուկ գրեալ է ի սմա: Երկուք ևս գոն ի սմանէ, մին ի սոյն խանէս Սիմեոն կաթողիկոսին Երևանցու,

միւսն մոյն Սիմեոն կաթողիկոսին ի Քեարիմ խանէն, գորս գտցես ցուցակօքը: Սա գրի ի 1178 թուին տանկաց, իսկ միւսքն ի1178 թուոյն տանկաց: Լաւ պահէլիք են երեքեանն ևս:

(Հրովարտակի կոմակի ներքին մասում նոսրգրով հայերեն գրված է հետևյալը):

Երևանայ Հիսեյն խանի թալկդայ է վասն ընդունելի լինելոյ զամենայն... թագաւորաց և... խանից... օնցեկաց առաջնոց:

(Այստեղ կա Հակոբ կաթողիկոսի ստորագրությունն ու թվականը)

Յկր. Կթղկա. ի ՌՄԸ (1759 թ.—Ն. Մ.) թուոյն:

(Ձախակողմյան մասում կա նաև Հակոբ Ծամախեցու կարմիր կնիքը, հետևյալ չափերով 2×1,7 սմ.: Գրված է կապերեով):

Քի. + Ծո.

Յակոբ կաթողիկոս
128:

№ 390

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ

(Պարսկերէն)

Թերթերը՝ 1:—Մեծությունը՝ 60,4×28 սմ.:—Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած բարակ թուղթ:—Կազմը՝ թղթի կոմակում կարմրավուն գույնի մի ուրիշ թուղթ է կցցված:—Պահպանակներ՝ չունի:—Վիճակը՝ բավարար:—Գրությունը՝ միասնական:—Դատարկ թղթեր՝ չունի:—Տողերը՝ 11:—Գծումներ՝ չունի:—Գիրը՝ արաբերեն մասի տառեր:—Ջարդագրություն՝ չունի: Հրովարտակի տեքստը ոսկեգույն շրջանակի մեջ է առնված, իսկ վերևում գտնվող կտր կնիքն էլ գեղեցիկ է և ոսկեգույն քառակուսու (4,7×4,9 սմ.) մեջ:—Գրիչը՝ անհայտ:—Պատվիրատուն՝ Աքաս Միրզա Բ (Փոքր Ծահաբաս):—Ծաղկողը՝ անհայտ:—Ժամանակը՝ 1649 թ.:—Վայրը՝ անհայտ (շատ հավանաբար Սպահան):—Մանրությունը՝ պարսկերեն սույն հրովարտակը (ֆերման) հանված է Մայր Աթոռի կաթողիկոսական Դիվանի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1642—66 թթ. Իրանի շահ Աքաս Միրզա Բ-ի (որ կոչվում է նաև Փոքր Ծահաբաս) տված հրովարտակն է սա, Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցի կաթողիկոսի (1632—1655 թթ.) օրոք, Էջմիածնապատկան գյուղերին ջուր տանելու մասին:

ՀԻՇՍԱՍԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Հրովարտակի վերնի մասի կենտրոնում կա շահի կտր կնիքը (3,7 սմ. տրամագծով), որտեղ գրված է «Աքաս Միրզա Սահի»:

Հրովարտակի տեքստի առաջին բառը գրված է «ֆարման» (գրված կարմիր թանաքով):

Վերջում կա ֆերմանի թվականը՝ հիշքայի 1060 թ. (1649 թ.—Ն. Մ.) Բարի էլ-Սահի ամիս:

ՀԻՇՍԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կոնդակի կոնակում կա պարսկերեն մի քանի գրություններ, ինչպես նաև օվալաձև չորս փոքրիկ կմիքներ, մոտավորապես 1,5×1 սմ. չափերով:

(Կոնակի վերևի մասում կա նոտրգրով գրված ռևոլյուցիոն հայերեն գրությունը) ԺԷ:

Փոքր Ծախապապի ֆերման է. ի ժամանակի որոյ մուլք սրբոյ Էջմիածնի գիւղին մերոց զաթեալ գոյով և Քէյ խոսրով խանն զմուղախելն այնորիկ ունելով ի տեղի մավաճիպի իւրոյ, Փիլիպպոս կաթողիկոսն քերեալ յայնմ ժամանակի զԿիզէղարայի ինն ջրադացաց ջուրն խառնէ ընդ գետն Կարբոյ և արդ արարեալ շահին զայս քարերարութիւն իւր, խնդրէ շնորհել ինքեան զմուղախելն գիւղին Էջմիածնի, առ իր ջատագով լինի և Քէյ խոսրով խանն ըստ որոյ և շահն տայ զայս ֆերման զի մուլքն և բահրայն Էջմիածնի գիւղին լինիցին զացիֆայ. այս է ապրուստ կաթողիկոսին և միաբանիցն Էջմիածնի միշտ, քաց յետոյ յորժամ ստուգեալ են կաթողիկոսունք ժամանակին զվախֆ լինիլն մոյն գիւղի մէքին սրբոյ Աթոռոյն ի բնէ անտի և տիրեալ են այնմ շահի մարիֆատով և շահի ֆերմանով յետ այնորիկ հասարակ ամենայն վախֆի գիւղորէից բահրայն է շնորհեալ Աթոռոյն Ծախ Սուլէման (1866—1894 թթ.—Ն. Մ.) և որք զկնի մորա, որպէս ի մորումս Ավետարանի զօրացեալ բարեգութ Սպաաս Միրզայ (1842—1886 թթ.—Ն. Մ.) շնդոյն լաւագոյն ևս շնորհ ունելով վասն ամենայնի ողորմութիւն արարեալ շնորհեաց Աթոռոյն զարդիւնս ամենայն գիւղորէից վախֆին որպէս և գրեալ լինի մի ուղղան կաթողիկոսութեան Եփրեմ Սրբզն:

№ 391

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ

(Պարսկերեն)

Թերթերը՝ 1:—Մեծությունը՝ 57,6×24,3 սմ.:—Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած բարակ թուղթ:—Կազմ՝ չումի:—Պահպանակներ՝ չումի:—Վիճակը՝ բավարար, սակայն տեղ-տեղ ներկը մաշել և ծակել է թուղթը:—Գրությունը՝ միասյուն:—Դատարկ թղթեր՝ չումի:—Տողերը՝ 11:—Գծումներ՝ չումի:—Գիրը՝ արաբերեն մասիսի տառեր:—Ջարդագրություն՝ միջակ որակի է: Հրովարտակի կենտրոնական մասում նկարված է երեք ճյուղ, որոնց վրա կան կարմիր և կապույտ գույնի ծաղիկներ, մույնպես և ֆերմանի ամբողջ աջակողմյան մասում, լուսանցքի և գրության միջև: Հրովարտակի կենտրոնում կա մի մեծ տերև, որի մեջ կա Ծախ-Թախմազի կմիքը:—Գրիչը՝ անհայտ:—Պատվիրատուն՝ Ծախ-Թախմազ:—Մտկոլորը՝ անհայտ:—Ժամանակը՝ 1723 թ.:—Վայրը՝ անհայտ (շատ հավանաբար Սպահան):—Ծանոթություն՝ պարսկերեն սույն հրովարտակը (ֆերման) հանված է Մայր Աթոռի կաթողիկոսական Դիվանի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Իրանի Ծախ-Թախմազի տված հրովարտակն է սա

Էջմիածնի Աստվածատուր Ա Համադանցի (1715—25 թթ.) կաթողիկոսին, որպեսզի պարսիկները հարկ չպահանջեն եկեղեցուց, հայերին նեղություն չտան և չթողնեն որ ուրիշներն էլ նեղեն նրանց:

ՀԻՇՍԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Ծախի մեծ կմիքում (2,2×3,1 սմ.) գրված է «Բի-խամ Ալլահ Էլոահման Էլ-նահիմ... Թախմասր Էլ-Սանի 1135»:

Հրովարտակի ներքևի ձախակողմյան ծայրամասում գրված է հիջրայի թվականը՝ 1186 (1723 թ.—Ն. Մ.) Զումադա Էլ Սուալ ամիս:

ՀԻՇՍԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հրովարտակի կոնակում կա չորս կմիք և չորս ստորագրություն: Կմիքներից մեկը օվալաձև է, իսկ մյուս երեքը՝ քառակուսի:

Վերևի մասում կա ռևոլյուցիոն երկու գրություններ, գրված նոտրգրով:

1186 (արաբերեն) Աստուածատուր կաթողիկոսին է. որ մալ ու ճիհաթ տայ, քաց այլևս խարճ ամենին չտան, թե Սուրբ Էջմիածին և թե այլ վանքերն, որ է յետի Ծախ Թախմազի ուղղամն: Տաճկաց թին ԻժԼԶ (1723 թ.—Ն. Մ.):

(ՀԵ) Ծախ Թախմազի յետմոյ Ռադամն է, որոյ արգ առնէ Աստուածատուր կաթողիկոսն թե քաց ի կանոնաւոր հարկէն զոր վանորայք տան ամ յամէ, զաւելի զատս ևս սլահանջեն բռնաւորք: Եւ Ծախն որ զայս ուղղամս տայ մի առնել այնպէս: Ի թուին տաճկաց ԻժԼԶ (1723 թ.—Ն. Մ.):

№ 392

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ

(Պարսկերեն)

Թերթերը՝ 1:—Մեծությունը՝ 46×25,1 սմ.:—Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած հասարակ թուղթ:—Կազմ՝ չումի:—Պահպանակներ՝ չումի:—Վիճակը՝ բավարար:—Գրությունը՝ միասյուն:—Դատարկ թղթեր՝ չումի:—Տողերը՝ 8:—Գծումներ՝ չումի:—Գիրը՝ արաբերեն մասիսի տառեր:—Ջարդագրություն՝ չումի:—Գրիչը՝ անհայտ:—Պատվիրատուն՝ Ծախ Աքբաս Բ.:—Ժամանակը՝ 1654 թ.:—Վայրը՝ անհայտ (շատ հավանաբար Սպահան):—Ծանոթություն՝ պարսկերեն սույն հրովարտակը (ֆերման) հանված է Մայր Աթոռի կաթողիկոսական Դիվանի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Իրանի Ծախ Աքբաս Երկրորդի (1642—66 թթ.) տված հրովարտակն է սա Մուղան ջրի մասին: Նախկինում այս ջրից օգտվել են շաբաթը մի օր, այժմ շահի հրամանով կարգադրվում է, որ չարգելեն օգտվելու համար այս ջրից:

ՀԻՇՍԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Վերևի մասում կա Ծախի մեծ կմիքը, 4,2 սմ. տրամագծով: Վրան գրված է «Աքբաս Սանի» և այլ բառեր:

Հրովարտակի աջակողմյան վերևի մասում կարմիր թանաքով գրված է «Ծառ-Թահմազ»:
Ներքևի ձախակողմյան անկյունում գրված է գրքչության թվականը, որ է հիշրայի 1065 թ. Սաֆար ամիս:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հրովարտակի կոնակում կա երեք փոքրիկ կմիք և մի տող պարսկերեն գրություն, իսկ ներքևում էլ հայերեն հետևյալ գրությունը մոտրգրով:

«Ծառ Թահմազի ֆարմանն է Մուղնույ ջրի չափն»:

№ 393

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ

(Պարսկերեն)

Թերթերը՝ 1:—Մեծությունը՝ 49,5×21, 9 սմ.:—**Նյութը՝** մաշված և ծակծկված բարակ հասարակ թուղթ:—**Կազմ՝** չունի:—**Պահպանակներ՝** չունի:—**Վիճակը՝** անբավարար:—**Գրությունը՝** միապուն:—**Դատարկ թղթեր՝** չունի:—**Տողերը՝** 13: **Գծումներ՝** չունի:—**Գիրը՝** արաբերեն նասխի տառեր:—**Ջարդագրություն՝** սույն ձեռագիրը միջնադարյան պարսկական զարդագրության գեղեցիկ մի նմուշ է: Հրովարտակի վերևի ամբողջական մասում (14,5×21,9 սմ.), ինչպես նաև մյուս երեք կողմերում կազմված է կարմիր թուղթ, որի վրա դեղին և սպիտակ գույներով նկարված են ծաղիկներ, ծաղկաման, ծաղկոճիկներ և այլ նախշեր: Այս աջակողմյան մասում կա մի լուսանցք, որ բարձրանում է վերև և ձախից իջնում ցած, որտեղ նկարված են ծաղիկներ, ճյուղեր և նախշեր, օգտագործելով կապույտ, կարմիր և ոսկեգույն գույները: Սրա մեջ ևս կա մի ուրիշ լուսանցք, մույն ձևով, որտեղ օգտագործված է միայն ոսկեգույնը, տալով ճյուղեր և ծաղիկներ: Հրովարտակի կենտրոնական մասում կա մի քառանկյուն շրջան, 6,8×7,9 սմ. չափերով, որտեղ նկարված են շատ սիրուն գույնզգույն ծաղիկներ, կանաչ տերևներ, վարդի մի կոկոն: Այստեղ գործածված է նաև որդան կարմիրը: Այս հատվածի ֆոնը ոսկեգույն է: Ծաղիկների ներքևում կա շահի փոքրիկ (1,2×1,1 սմ.) սև կմիքը:—**Գրիչը՝** անհայտ:—**Պատվիրատուն՝** Ծառ-Թահմազ Բ.:—**Ծաղկողը՝** անհայտ:—**Ժամանակը՝** 1780 թ.:—**Վայրը՝** անհայտ (շատ հավանաբար Սպահան):—**Ծանոթություն՝** պարսկերեն սույն հրովարտակը (ֆերման) հանված է Մայր Աթոռի կաթողիկոսական Դիվանի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Իրանի Ծառ-Թահմազ Բ-ի (1729—1786 թթ.) տված հրովարտակն է սա Աքրահամ Բ. խոշաբեցի կաթողիկոսին (1780—1784 թթ.) թույլ տալու էջմիածնի եկեղեցին բարեգարդելու: Թույլ տալ ամելու ամեն ինչ, որ արվել է նախկինում, եկեղեցին բարեգարդելու և ուշադրություն դարձնելու համար:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒՆԵՐ

Վերևում կա շահի սև կմիքը, որի վրա գրված է «Ծառ Թահմազ Սահն»:

Ներքևի ձախակողմյան անկյունում կա գրչության թվականը՝ հիշրայի 1143 թ.:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կոնակի մասում կա պարսկերեն երկու քառ և մի փոքրիկ ձվաձև կմիք, որ մաշվել և պատվել է, ընկալվ միայն մի փոքրիկ մասը:

Այս կա հայերեն հետևյալ գրությունը:

(ԷԹ) Ծառ Թահմազին յետնոյ ուղղամն է, զոր տուեալ է Աքրահամու կաթողիկոսին Մշեցոյ, իբր լի վասն մեր աղօթեալ որքան ենք ի նեղութեանս, և որպէս նախնիքն իմ այդ Աթոռոյդ խնամս եմ սրարեալ, և չնք մոյմպէս առնելոց ենք: Զի լեալ է այն ժամանակն, յորում զայսպէս առեալ են ի Հօրէն: Ի թոյն տանկաց ՌժիսԳ. (1780 թ.—Ն. Մ.):

№ 394

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ

(Պարսկերեն)

Թերթերը՝ 1:—Մեծությունը՝ 44,7×23 սմ.:—**Նյութը՝** դեղնած և կեղտոտած հասարակ թուղթ:—**Կազմ՝** չունի:—**Պահպանակներ՝** չունի:—**Վիճակը՝** բավարար:—**Գրությունը՝** միապուն:—**Դատարկ թղթեր՝** չունի:—**Տողերը՝** 9: **Գծումներ՝** չունի:—**Գիրը՝** արաբերեն նասխի տառեր:—**Ջարդագրություն՝** հրովարտակի չորս կողմերում կազմված է դեղնագուն հասարակ մի թուղթ, իսկ ֆերմանի վերևի մասում, նաև աջակողմյան լուսանցքում նկարված են ծառեր, ճյուղեր և ծաղիկներ, որոնք ունեն միջակ արժեք: Կենտրոնում կա շահի կմիքը:—**Գրիչը՝** անհայտ:—**Պատվիրատուն՝** Ծառ Թահմազ Բ.:—**Ծաղկողը՝** անհայտ:—**Ժամանակը՝** 1723 թ.:—**Վայրը՝** անհայտ (շատ հավանաբար Սպահան):—**Ծանոթություն՝** արաբերեն սույն հրովարտակը հանված է Մայր Աթոռի կաթողիկոսական Դիվանի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ծառ Թահմազ Բ-ի հրովարտակն է տրված էջմիածնի Աստվածատուր Ա Համադանցի կաթողիկոսին (1715—1725 թթ.): Որոշ մարդիկ գրավել են էջմիածնի վանքի հողամասերը և նեղացրել կաթողիկոսին: Այս ֆերմանով պարսից շահը հրաման է տալիս այդ մարդկանց, որպեսզի այլևս նեղություն չտան էջմիածնի վանքին և կաթողիկոսին:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒՆԵՐ

Հրովարտակի կենտրոնում կա շահի կմիքը, 2,1×2,3 սմ. չափերով, վրան բրգաձև: Գրված է հետևյալը. «Բի-իսմ Ալլահ էլ-ուսման էլ ոսմին, Ծառ-Թահմազ Սահն»:

Ֆերմանի ներքևի ձախակողմյան անկյունում կա

գրչության թվականը՝ Ռիչրայի 1186 թ. (1728 թ.—Ն. Մ.) Զեմալ էլ Աուալ ամիս:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հրովարտակի կոնակի մասում կա չորս փոքր կնիքներ (մեկը ձվաձև, իսկ երեքը քառակյուն) և ստորագրություններ: Վերևում կա հայերեն հետևյալ նորգիր գրությունները.

Ծառ Թահմազիմ ուղաճն է:

Սիպն վասն վանից ցանքին:

(ՀԴ) Յետին Ծառ Թահմազի ուղաճն է, վասն Բաշրայ չուալոյ: Զի արզէ արարեալ Աստուա՛ստուր կաթողիկոսն թէ, քանզիս յառաջ եղեալ խալիֆայքն զոր ինչ վար և վաստակ արարեալ են վասն Աթոռոյս մերոյ, ոչ ոք առեալ է ի նոցանէ գշամորայ, և ոչ ոքէ արարեալ զշխախ ինչ, և այժմ գճեզ մեղացուցանեն: Եւ շահն գրէ զսաստիկ հրաճան մի սումնէ այնպէս: Ի թուին տաճկաց ՌՇԼԶ (Ռիչրայի 1186, այսինքն 1728 թ.):

№ 395

ԿԱԼՈՒԱԾԱԳԻՐ

(Պարսկերեն)

Թերթերը՝ 2:—Պրակները՝ 1:—Մեծությունը՝ 85,5×22,2 սմ.:—Նյութը՝ մաքուր դեղնավուն դիմացկուն թուղթ:—Կազմ՝ չումի:—Պահպանակներ՝ չումի:—Վիճակը՝ լավ:—Գրությունը՝ միասյուն:—Դատարկ թղթերը՝ 1բ, 2ա և 2բ:—Տողերը՝ 18:—Գծումներ՝ չումի:—Գիրը՝ արաբերեն մասնի տառեր:—Ջարդագրություն՝ չումի:—Գրիչը՝ անհայտ:—Պատվիրատուն՝ Ալի Աշրաֆի Նախիջևանցի:—Ժամանակը՝ 1830 թ.:—Վայրը՝ անհայտ (շատ հավանաբար Երևան):—Ծանոթություն՝ պարսկերեն սույն կալվածագիրը հանված է Մայր Աթոռի կաթողիկոսական Դիվանի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Պարսկերեն սույն կալվածագիրը վերաբերում է Նախիջևանի գյուղերից մեկի մասին, որ գնվել է 1830 թ. խալիֆ (սուլիմքն հոգևորական) Սարգսի

կողմից, որի մահից հետո իր ժառանգներին է պատկանելու:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Կալվածագրի վերջում, թերթի ձախակողմյան ամկյունում կա թվականը՝ Ռիչրայի 1246 թ. և հետևյալ ստորագրությունը՝ Ալի Աշրաֆի Նախիջևանցի:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Կալվաճարին ունի հինգ վկաների ստորագրություններն և փոքր կնիքները: Կնիքներից երկուսը օվալաձև են, իսկ երեքը՝ քառակյուն: Ստորագրություններից պարզվում է, որ հինգ վկաներն էլ երևանցի պարսիկներ են:

№ 396

ԿԱԼՈՒԱԾԱԳԻՐ

(Պարսկերեն)

Թերթերը՝ 1:—Մեծությունը՝ 100,4×38,2 սմ.:—Նյութը՝ դեղնած հաստ թուղթ:—Կազմ՝ չումի:—Պահպանակներ՝ չումի:—Վիճակը՝ լավ:—Գրությունը՝ միասյուն:—Դատարկ թղթերը՝ 1բ:—Տողերը՝ 28:—Գծումներ՝ չումի, սակայն տեքստը գրված է համաչափ քաշված զուգահեռ գծերի մեջտեղում:—Գիրը՝ արաբերեն մասնի տառեր:—Ջարդագրություն՝ չումի:—Գրիչը՝ անհայտ:—Պատվիրատուն՝ անհայտ:—Ժամանակը՝ 1828 թ.:—Վայրը՝ Նախիջևան:—Ծանոթություն՝ պարսկերեն սույն կալվածագիրը հանված է Մայր Աթոռի կաթողիկոսական Դիվանի արխիվից:

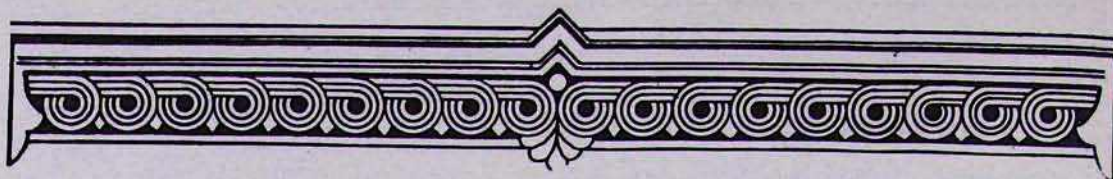
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն կալվածագիրը վերաբերում է Նախիջևանում Շամբա գյուղի գնման ակտի մասին:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Կալվածագրի ներքևի ձախակողմյան ծայրամասում կա Ռիչրայի 1244 թվականը (1828 թ.—Ն. Մ.):

(Ծարումակելի)



ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Հ.—Վեհափառ Հայրապետը Փարիզում և Ժնևում	3
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՌԻՄ—Եկեղեցական քեմ. լուրեր	8
Ա. Հ.—Ծայրագույն վարդապետական իշխանության տվչություն	10
Աստվածաբանական գիտությունների թեկնածուի աստիճան	12
ՄԻՍԱԶ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ—ԱՄՆ-ի հայոց արևելյան թեմի երիտասարդաց կազմակերպության անդամները Մայր Աթոռում և հայրենիքում	14
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱԿԻ ՀԱԿՈԲՅԱՆ—Բարսեղ վարդապետ ժոռ	16
ՎԱՐՍԱԶԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ—Մայր տաճարի պահպանության ուղղությամբ կատարված ջանքեր	21
ՀԵՂԻՆԵ ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ-ՓԱՆԻԿՅԱՆ—Խրիմյան Հայրիկի «Դրախտի ընտանիք»-ը	26
ՀՐԱՎԱՐԴ ՀԱԿՈԲՅԱՆ—Մատենադարանի № 4813 Ավետարանը	31
ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ—Մայր Աթոռի դրամագիտական ժողովածուն	37
Ա. Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆ—Արքակումիսի սուրբ Կարապետ վանքը	45
ՇԱՀԵՆ ՄԿՐՏՅԱՆ—Մարտունու շրջանի պատմական հուշարձանները	53
Յուզակ Մայր Աթոռ և Էջմիածնի մոր ստացված ձեռագրերի	59

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ, ԷՋՄԻԱՇԻՆ

«ԷՋՄԻԱՇԻՆ» ԱՄՄԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».
Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine. Arménie, URSS

Հանձնված է արտադրության 27.7.1976 թ., ստորագրված է տպագրության 3.9.1976 թ.:
Տպագրական 4 մամուլ + 3 ներդիր, թուղթ 60×84¹/₂, պատվեր 594:

Մայր Աթոռ և Էջմիածնի տպարան, 1976 թ.



ՄԱՍՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

1. Վազգեն Ա. Հայրապետ Հայոց, գիրք երրորդ, Վեհափառ Հայրապետի գահակալության 20-ամյակի առթիվ Նրա կոնդակների, քարոզների, ելույթների և նամակների հատընտիր ժողովածու, տպագրական 18,75 մամուլ, 4.000 տպաքանակ, Մայր Աթոռի տպարան:

2. Օրացույց, Մայր Աթոռի, 1977 թվականի, 15 մամուլ, պատկերազարդ, 20.000 տպաքանակ, Մայր Աթոռի տպարան: